

ISSN 0131-1441

7
1996

KEEL JA KIRJANDUS

SISUKORD

J. Puhvel. Heliadid Hindustanist Helmerannikuni	433
R. Karelson. Ernst Nurme 100. sünniaastapäeva puhul	438
M. Ehala. Integreeritud keeleteooria võimalikkusest tänapäeva keeleteaduses (II) (Järg)	447
H. Launonen. Ungari postmodernistlik romaan: näiteid ja tausta	461
M. Kõivupuu. Bernard Kangro "Susi" folkloristi pilgu läbi	469

CETERUM CENSEO

O. Imelik. Sõida tasa üle silla	478

RAAMATUID

M. Liivamets. Müsteeriumi kütkes	481
J. Habicht. Üks ilusa kujundusega raamat	482
R. Mirov. Ikka Jakob Hurdast mõeldes	483
V. Pino. Sajandi raamat Jakob Hurdast	488
H. Rebane. Ida ja lääne vastasseisud ning kontaktid	492

RINGVAADE

A. Viires. Aliise Moora 4. XII 1900—8. V 1996	493
J. Viikberg. Üks eesti keele alane väitekiri Uppsala last	495
A. Tuisk, E. Kalmre. Akadeemilises Rahvaluule Seltsis	499
P. Kruuspere. Kirjanduskeskuse teadusüritused jätkuvad	501

SUMMARIA	504

K a a n e l: Ernst Nurm (1980. aastal).

TOIMETUS:

Mart Meri
(peatoimetaja),

Eevi Ross
(tegevtoimetaja),

Väino Klaus
(keeleteaduse osakonna toimetaja),

Heldur Niit
(kirjandusajaloo ja rahvaluule osakonna toimetaja),

Piret Viires
(kirjandusteooria ja -kriitika osakonna toimetaja),

Irja Pärnapuu
(toimetaja),

Pille Niin
(sekretär).

Toimetuse aadress:
EE0001 Tallinn, Roosikrantsi 6.
Telefonid 449-228, 449-126.

Trükkida antud 2. VII 1996.
Trükiarv 1450.
Tellimus nr 2802.
Trükikoda Printall.
EE0090 Tallinn, Pärnu mnt 67-a.

Praaeksempлари vahetab ümber trükikojade tehnilise kontrolli osakond Pärnu mnt 67-a (telefon 681-411).

Heliaadid Hindustanist Helmerannikuni*

JAAN PUHVEL

Rootsi-eesti pagulaspoeet Arno Vihalemm väidab kuski luuletuses, et "kas see Peggusus olli takko-suggo wai olli temma mārra, sedda ei mõista keski ärra ja ep olle sest ka luggo. Peäassi et ta tiwad tedda ülespole wiwad".

Üleloomulike olendite sootunnused on tihti kahtlased või kahepaiksed või äraarvamatud. Peainglid nagu Miikael või Gabriel nagu oleksid ikka meesterahvahtu, aga ikonograafiliselt kipub ingel naisestuma, ja Micaela või Gabriela on Vahemeremaades naisenimena niisama sagedased kui Michele või Miguel meestel. Grammatilise naissooga indoeuroopa keeltes surub end aga vahetegemine ka vormiliselt peale ja võib otseselt antropomorfisust mõjustada. Seda eriti looduskujude puhul nagu päike, kellele võib otseseid sootunnuseid küll omistada vaid süvapsühholoogilisel taustal, nagu Carl Jung seda avastas päikese fallose osas nii vanades Mithra-liturgiates kui ka omaenda skisofreenikuist patsientide fantaasias. See arhetüüp on ilmselt dominantne, sest päikeses on midagi jõulist ja kiirgavat, hoopis mitte saavat ega anduvat. Nii ka vanapärsia valitsejate aupaiste *farnah* (indoeuroopa algkujul **swelnos* 'päikesehiilgus') võrdub muus vanairaani keelepruugis mehejõu ja spermaga. Semiidi aladel Mesopotaamias ja mujal pole päikesejumaluse mehesuses samuti kahtlust: ta on kõikenägev taevakuningas, kes nähtava üle kohut peab ja Hammurapile Louvre'i steelil seadusetahtvliid ulatab.

Paroodia sellest ulatub Homerosse "Odüsseiasse", kus Helios Pantoptes ülevalt kiigates Arese ja Aphrodite armuseiga avastab ja petetud abielumehele Hephaistosele märku annab. Üldistades võime öelda, et Vahemerest Indiani kohtame meessoost päikesejumalust. Pole siin erandiks isegi Egiptuse ööpäike, kes allilmameres laevaga tõusupaika tagasi toimetatakse. Küll aga on erandlik hetiidi usund, mis eristab meessoost taevapäikest ja naissoost

* Põhineb Emakeele Seltsi rahvaluulesektiooni koosolekul Tartus 29. V 1995 peetud ettekandel "Päikesetütred müüdis ja folklooris".

ktoonilist, maa-alust ööpäikest, kes on hoopis taevase piksejumaluse kaasa. Hetiidi keel on muide indoeuroopa haru, kus grammatiline naissugu puudub. Pole ka hetiidid tüüpiline Vahemere rahvas, vaid on Väike-Aasiasse ilmselt rännanud põhja poolt. Ja just põhja pool, germaanlaste ja baltlaste hulgas, kohtame samuti naissoost päikest germaani rahvalaulude *Frau Sonne*'st läti dainade *Saule*'ni, seda küll maskuliinsete ja neutrumivormide kõrval (rts *sol*, vn *солнце*). Aga kuna naissugu on nii grammatiliselt kui ka semantiliselt tähistatud või markeeritud, pälvib ta igasugu antropomorfisuses tähelepanu.

Olgu siis päikese enda sooga kuidas tahes, indoeuroopa algtasemel oli ta igatahes sigimisvõimeline, sest väga vanad veda, kreeka ja läti müüdistised lasevad taastada päikese perekonna. Rigvedas on see üsnagi selge. Päikesejumal *Sūrja* on taevase isa *Djaus*'i tütrepoeg ja *Sūrjal* endal on tütar nimega *Duhitā Sūrjasja* ('Päikesetütar') või — feminiintuletisega — *Sūrjā*. Keskseks perekonnasündmuseks on päikesetütre pulm omavalitud kaksuses topeltabi-kaasadega (*pāti*), nimelt *Ašvin*'itega, kelle nimetus *Divó nápātā* samuti vihjab põlvnemisele *Djaus*ist. Aga too peigmehepaar, taevased ratsanikud, kes päästavad surelikke veesurmast, on kreeka Dioskuuride "Zeusi poiste" ligidased vasted. *Kastor* ja *Polydeukes* (lad *Pollux*) on samuti hobusemehed, kes ilmutavad end piksetormis virvatuledena purjelaevade mastis ja päästavad merehädalisi. Hilisem folkloor tunneb neid kristlike pühakutena, nagu *Nigul*, *Damian* või *Elmo*. Kreeka lokaalsaaga on nad spartalasteks taandanud ja nad on koos õe *Helenaga* *Leda* ja luige munast koorunud. Päikesemüüdiga ei tundu siin olevat palju ühist, aga nagu tihti on kreeka müüt täpsemale vaatlejale üllatusi täis. Võtmeks on *Helena* nimi. Oli varemgi teada, et tegemist on eeposes abielurikkujaks daamiks moondunud kunagise jumalannaga, kelle kultus püsis kohati *Lakoonias*. Mitte kaua tagasi leiti *Lakoonias* pühendustahvel raidkirjaga *τῶι Φελενᾷ*; järelikult nime algkuju oli *Hwelenā, seega *Swelenā, tuletatud samast indoeuroopa päikesenimetusest kui *Helios* (*Sāwelios) või vanapärsia *farnah* (*swelnos). *Helena* on seega algupäraselt mingit moodi päikesetütar, kes on sattunud samasse munarebusse taevapoegade kaksikpaariga.

Nii et Dioskuuride kaudu on *India Sūrjā* ja Kreeka päikesetütre *Helena* sugulus tuvastatud. Sellega võrreldes kahvatuvad tähenduses sellised hilisemad puhtkreeka heliaadid kui *Kirke* või *Medeia*.

Seesuguses võrdluses on aga alati tähtis kolmas iseseisev tunnistaja, *tertium comparationis*. Selle avastas antud juhul *Wilhelm Mannhardt* oma kirjutises "Die lettischen Sonnenmythen", ajakirjas *Zeitschrift für Ethnologie* aastal 1875. Tegemist on õige paljudes teisendites levinud dainadega, mis on meie ajal kättesaadavad läti rahvalaulude standardkogumikes, nii Lätis avaldatuis kui ka suure *Kopenhaagenis* ilmutatud pagulasväljaande 11. köites. Seal on juttu jumalapoegadest (*Dieva dēli*), tundub, et kahest, ehkki vormiliselt on duaal läti keeles (erinevalt leedu keelest) kadunud. Need on ratsurid, kes on üheskoos päikesetütre kosilased. Tolle tütre nimi on sõnasõnalt "päikesetütar" (*Saules meita*) või ka lihtsalt *Saule*, sest nagu nägime, on päikese enda nimetus balti keeltes naissoost. Samuti teame, et Rigvedas oli *Duhitā Sūrjasja* ka lihtsalt *Sūrjā*. Seda huvitavam siis, et — nagu *Ašvinite* ja Dioskuuride puhul — üks kosijate vägitegusid oli päästmine uppumissurmast. Täpset lugu ei tea, sest pole tegemist jutustuste, vaid lüüriliste vihjetega, näiteks järgmine nelik:

Saules meita jūru brida,
vainadzīpu vien redzēja.
Iriet laivu, Dieva dēli,
glābiet Saules dvēseliti!

'Päikesetütar sumas meres,
ainult pealagi oli nähtav.
Aerutage paati, jumalapojad,
päästke Saule hingekene!'

Niisiis on põhiliselt tegemist taevapoegadest ratsuripaariga, kes päikese-
tütre kosilastena vetelpäästet toimetavad; seega on neil kõik Ašvinite ja
Dioskuuride märgid juures. Teisejärgulised muundused, nagu üksainus *Die-
va dēls*, või vastupidi — kaks või enam päikesetütart, johtuvad lauliku kom-
bekast soovist vältida müüdilist polüandriat. Astraalkirjeldused, mis samas-
tavad *Dieva dēli* Koidu- ja Ehatähega, on niisama sekundaarsed kui Kastori
ja Polluksi omaaegne Kaksikute tähtkujuks tõstmine.

Palju tähtsam on kosimise teema, mis nii lähedalt seob veda ja läti müto-
loogia. Rigveda kõige pikem hümn ongi 10. mandala nr 85, *Sūrjāsūktam*, mis
ikka veel kuulub hindu laulatusrituaali, ehkki seal hilise teisendina on peig-
meheks hoopis kuujumalusega samastatud rituaaljook Soma. Seesuguseid
asendusi tuleb ette ka dainades, kus päikesetütre kosijaks on vahel Kuu või
siis piksejumal Perkun. Põhiliselt aga esineb ürgne indoeuroopa müüt. Mui-
du ei saaks seletada veda, kreeka ja balti sarnasusi ega ka erinevusi.

Pöördugem nüüd eesti ainese juurde. Siin on tegemist väga levinud rah-
valauludega eri maaosadest. Neid on natuke Hurda "Vana kandle" II köites
(Tartu, 1886), eriti aga kogus "Eesti rahvalaulud" (II köide, Tartu, 1932; um-
bes 180 lehekülge). Avaldamine algas aga juba Rosenplänteriga (Beiträge XI.
Pernau, 1818) ja jätkus Neusi kogumikus "Ehstnische Volkslieder" I (Reval,
1850). Need on peamiselt tantsu- ja kiigelaulud, üldiselt tuntud Salme-laulu-
de nime all. Rosenplänteri põhitekstis on karjatüdruk, kes leiab kana, kellest
sirgub neiu Salme. Tulevad kolm kosilast: Kuu, Päike ja "Tähte poisikene".
Salme loobub esimestest, aga valib rõõmuga viimase. Meenuvad mitmedki
tekstid "Kanteletarist" ja samuti "Kalevala" XI runo, kus Kyllikki loobub nii
päikese, kuu ja tähe poegadest kui ka eesti kosilastest, ise aga röövitakse
Lemminkäise poolt.

Parimini tuntud on muidugi kaanoniks muutunud teisend Kalevipoja esi-
meses laulus. Seal leiab noor lesk karjateel kana, tedremuna ja varesepoja.
Koju viiduna kasvab kanast Salme, sula neitsi, munast Linda, libe neitsi, ja
varesest orjatüdruk. Järgneb Salme kosjalugu ja naitumine tähepoisiga. Pul-
ma naasevad Kuu ja Päike koos muude Linda kosilastega. Linda valik lan-
geb aga lõpuks Kalevile.

Midagi sellega sarnast on taas "Kanteletaris", kus Suometar sünnib neiu
leitud linnunast, hülgab Kuu ja Päikese ning naitub Põhjatähega. Siin
tundub, et Lönnrot on kasutanud rootsikeelset tõlget Rosenplänteri 1818.
aasta teisendist, mis ilmus Åbo (s.t Turu) ajakirjas Mnemosyne aastal 1822,
seda omakorda soomendades ja omatahtsi Salme Suometariks muundades.
On huvitav tõdeda, et rootsindus toimus umbes samal ajal, kui Kristian
Jaak, veidi enne surma varjule minekut, omakorda Rosenplänteri tarbeks
Gananderi "Mythologia Fennica" rootsi keelest saksa keelde ümber pani ja
Väinämöise Vanemuiseks moonutas. Nii et vahendamine käis juba enne är-
kamisaega kahtepidi.

Tähelepanelik lugeja on ehk juba märganud, et eesti müüdis leidub iso-
morfset kreeka omaga, kus Dioskuurid ja Helena sündisid Leda ja luige mu-
nast. Erinevustele vaatamata aitab eesti müüt järelikult täita lünka indoeu-
roopa traditsioonis, muutudes seega ise lüliks ja osasaajaks tolles ürgses päri-
muste ahelas. Ühesõnaga, nagu Lönnrot laenas ornitogeense Salme ja tegi te-
mast Põhjatähe patriootliku kaasa Suometari või nagu Homeros võttis luigest

sündinud päikesetütre Helena ja muutis ta Trooja sõja *femme fatale*'iks, võib ka Salme ise olla vähemalt nime poolest laenatud baltlaste päikesetütrest ja tähepruudist *Saules meita*'st. Sellisele algupärale osutas kõigepealt Tartu, hilisem Viini professor Leopold von Schroeder oma raamatus "Arische Religion" II (Leipzig, 1916). L. v. Schroeder tundis hästi eesti aineksest, olles olnud üks Õpetatud Eesti Seltsi alustalasid ja Tartu perioodil avaldanud ÕES-i toimetiste XIII köites (1888) uurimuse "Die Hochzeitsbräuche der Esten". Ise võtsin selle idee kunagi üles ühes prantsuskeelses kirjatükis Ants Orase pühendus-teoses "Estonian Poetry and Language", mis ilmus Stockholmis 1965. aastal. On selge, et Salme nimi oli eesti rahvalaulikuile võõras. Seda püüti igatpidi suu- ja mõistepäraseks etümologiseerida. Isegi teadusemees nagu Kaarle Krohn tegi artiklis "Die Freierei der Himmelslichter" (Finnisch-ugrische Forschungen 1903) oma panuse sõnale *salm* ('saartevaheline väin'), nagu oleks *Salme neitsikene* seega õieti "väinaplika" ja vaid sekundaarselt pärisnimi. Muidugi tekib nimesid kentsakal moel (nagu "Kalevala" *Aino* vormeliosast *aino* 'ainus'), aga seost väinaga sisuliselt ju siin pole ja jääb vaid kõlakõlks. Lauludes endis leiame rahvaetümoloogilisi moondekujundeid nagu Sõlme, Salve, Sale, Saane. Ilmselt tegi erilisi raskusi vormel "sula Salme neitsikene", kus Kaarle Krohn arvas nägevat "vedela väina tüdrukut", keegi rahvalaulik või ülesmärkija aga "Soola Salvi neitsikest" — ühed mõttetud mõle-mad. Minu arvates on "Salme, sula neitsi" topeldus, kus kõigepealt on *Saules meita* sulanud Salmeks ja siis algvormist pooleldi tõlgitud rahvaetümoloogiliselt "sula neitsiks", seega lahedaks tüdrukuks.

Niisiis on Salme-lauludel mõndagi ühist mitte ainult naabrite dainadega, vaid kaugemas haardes kuuluvad samasse ainevalda Helena *Epithalamion* ja Rigmida *Sürjäsüktam*. Eesti pärimused osalevad siin seega väga ürgses kultuuripärandis.

Olles selle teemapuntra Eestini välja kerinud, püüdkem teda ka veidi vähikäiku tagasi harutada. Eriti kuna päikesetütred on seotud ka teise laialt levinud motiiviga, nimelt kosmilise ketramise või kudumisega. See oli ju varases ühiskonnas noorte neidude ja naiste tavategevus, esineb aga müüdis õilistatud ja üleloomulikus astmes. Satume seega loomislaulude juurde, nagu järgnevas, mille Kreutzwald ja Neus avaldasid aastal 1854 Peterburis raamatus "Mythische und magische Lieder der Ehsten".

Lõime loodi lõuneella,
Kude koido kodaje,
Päramised pääva tare.
Sealt neid siidi sinisida
Sambla karva sammetida
Poogeliste punesiida,
Kulla kirja kollasiida
Kangasjalul kõlksotie,
Tallaspuiel tantsitille.
Seal nee kangad kudutie,
Lõuendida lõksutie,
Misga ilma ilustati,
Taeva veeri värvitati,
Pilvesiida pallistati,
Ilma kaared kirjutati
Eha aeal iilgamaie
Pääva tõusul punetaie.
Sealta tehti tähtelisti,
Vikkerkaare vikkelisti,
Kooti kuule kulla kuube,
Paiste reivi päikiselle.

Pole oluline, et see on pigem omalooming kui "õige" rahvalaul; mõne aru-

saama järgi olid ju Lönnrot ja Kreutzwald ise omamoodi rahvalaulikud, ja Claude Lévi-Straussi järgi on kõik müütilised teisendid ühevõrra väärtuslikud.

Et noodsamad umbisikulises tegumoes kudujad olid tõepoolest taevakehade tütreid, ilmneb teisel, näiteks "Kalevala" XLI runos:

Tuo Kuutar korea impi,
Neiti Päivätär pätevä
Pitelivät pirtojansa,
Niisiänsä nostelivat,
Kultakangasta kutoivat,
Hopeista helskyttivät
Äärellä punaisen pilven,
Pitkän kaaren kannikalla.

Ja seesugusest loomeluulest on omakorda kerge samm tagasi vedadesse, näiteks Rigveda 2.38.4: *púnaḥ sám avjad vítatam vájanti* 'kudujanna (s.t ööjumalanna Rättri) on taas kokku keernud laotatud kanga', või siis Atharvavedas terved hümnid, mida loodetavasti Ülo Valk meile tulevikus tõlkes pakub.

Kreeka vasted on, nagu ikka, enam looritatud, aga sellegipoolest hoomatavad. Näiteks heliaad Kirke oma päikesesaarel, nõiatar, kes Odüsseuse meeskonna sigadeks muudab ja tema enda ilma otsa Hadest otsima juhatab (teisisõnu — põrgusse saadab), on Homeroose kirjelduses hõbedasse ja kulda rüütatud tõeline päikesetütar, kes üleloomulikke rõivaid koob. Ja meenutagem samuti päikesetütrena paljastatud Helenat: iga kord, kui armuke Paris või tolle vend Hektor või äiapapa Priamos tema salongi satub, istub Helena mitte peegli ees, vaid hoopis kangaspuude taga, just nagu ei saaks päikesetütar kodust kaugel ja piinlikus olukorras oma kudumist kõrvale panna. Nii et oleme end jällegi kord Helmerannikult ja Salme kandist heliaadide *elekttron*-pisarate ja Helena kodumaile tagasi kerinud. Enne kui selline habras Ariadne lõng katkeb, teen targu päikesetütarde jutule lõpu.

Järeilmõtteks oleks, et epigoonilisest masinismist, mis väljendab end indoeurofoobias, on eesti asjale pigem kahju kui kasu. Sellest johtub enesesse krampumine. Eesti keel on vanimaist lademeist alates tulvil indoeuropeisme, umbes nagu inglise keel gallitsisme ja latinisme. Samuti on eesti muinaspärand olnud aastatuhandeid osa suurest salvest ja tulvast, kus rändsugemed on algupärase ammugi üle ujutanud. Olulisem on, mida iga rahvas ja pärimus on saaduga peale hakanud, kuidas see n-ö omaks ja suupäraseks muundub. Selles seisabki kultuur, nagu seda sõnastas rootsi poeet Esaias Tegnér oma suures pühendusluuletuses Rootsi Akadeemia 50. aastapäevale:

All bildning står på ofri grund till slutet,
blott barbariet var en gång fosterländskt

'Kõik kultuur seisab lõpuks laenatud alusel,
ainult barbaarsus oli kord isamaalik'

Alustasin rootsi-eesti poeediga ja lõpetasin pärisrootsi klassikuga, ühesõnaga, ühe pealetükkiva ja hoolimatu indoeurooplasega, kelle rassivennad mõnede arvates veel praegugi rahumeelseile kolijaile-karjakasvatajaile Saamimaal liiga teevad. Ütleksin Arno Vihalemma parafraseerides: Kas Salme neitsi oli eesti sugu või hoopis läti algupära, seda ei arva keegi ära, ega ole sest ka lugu. Peaasi on, et tiivad pigem avarusse kui unarusse viivad.

Ernst Nurme 100. sünniaastapäeva puhul

RUDOLF KARELSON

Filoloogiakandidaat Ernst Nurm oli mitmekülgne keeleinimene. Oma kolm aastakümnet töötas ta õpetajana keskkoolis, õpetades eeskätt eesti ja ladina keelt, seejärel oli samapalju aastakümneid teadusmees Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudis. Ta koostas sõnaraamatuid, andis välja ja arvustas koolikirjandust, osales aktiivselt üldises keeleelus. Seoses sajanda aastapäevaga on seepärast täiesti õigustatud käsitleda tema tegevust lähemalt.

Ernst Nurm sündis 6. juulil 1896. a Virumaal Undla vallas Hulja küla-koolmeistri pojana. Oma alghariduse sai ta kodus isalt. Järgnes pool aastat ettevalmistuskooli Tallinnas gümnaasiumi esimesse klassi astumiseks. Nagu mälestustes kirja pandud, oli ta oma õpingutega siiski sedavõrd kaugemale jõudnud, et pääses 1907. a sisseastumiseksamitega tegelikult teise klassi.¹ Selleks kooliks oli Tallinna Keiser Nikolai I Gümnaasium (praegu Gustav Adolfi Gümnaasium), kus E. Nurm õppis aastail 1907—1914. Kooliõpetaja pojana oli ta õppemaksust vabastatud. Gümnaasiumi kursus oli 8-aastane ja vastas, nagu E. Nurm ise mainib, enam-vähem IV—XI klassile. Meenutustes on Nikolai Gümnaasiumist üsna pikalt juttu², siin ainult mõni olulisem seik.

Gümnaasiumi ametlikuks keeleks oli vene keel, selles keeles toimus põhiline õppetöö. Mõned õpetajad rääkisid siiski õpilastega ka saksa keelt. Gümnaasiumis õpetati peale vene keele veel saksa, prantsuse, ladina ja fakkultatiivainena kreeka keelt. Eesti keel iseenesest mõista õppekavva ei kuulunud, seda oli isegi keelatud õpilastel omavahel kõnelda. Üksnes usuõpetust oli luterlastel võimalik eesti keeles saada.

Ehkki E. Nurm ei hinda ise kooli õpetustaset eriti kõrgeks, ometi sai ta siit tolle aja kohta korraliku hariduse. Nii olevat ladina keel olnud vähemalt tundide arvult kõige tähtsam õppeaine. Võeti läbi kõik tähtsamad rooma autorid. Et E. Nurm oli algusest peale eriline kiindumus vanade keelte vastu, siis oli saadav hariduspagas ka üsna tõhus. Ladina keele õpetajaist mainib ta eriti kooli sorbi rahvusest direktorit Ivan Golanit. Paralleelselt õppis noor Nurm vanadest keeltest veel kreeka keelt. Aga ilmselt tuleb tulemuslikuks lugeda ka omandatud saksa ja prantsuse keele taset (viimast õpetanud muide hiljemgi Eestis kooliõpetajana hästi tuntud prantslane Victor Chevalier). Iseenesest oli tulevase edasiõppimise seisukohalt oluline vene keele omandamine. Nikolai Gümnaasiumi lõpetas E. Nurm 1914. a kevadel kuldmedaliga.

Tollal oli Venemaal kaks instituuti, kus klassikalistele keeltele pandi erilist rõhku, üks Petrogradis, teine Nežinis. Ehkki nõudmised sisseastumisel olid kõrged, õnnestus E. Nurmel pääseda jätkama haridust Petrogradi Keiserliku Ajaloo-Keeleteaduse Instituudis. Õppemaksu koolis ei olnud, kogu elamine (toit, riietus, korter) oli pealegi riigi kulul. See oli suur soodustus õpihimulisele noormehel. Esimestel kursustel olid õpitavate ainetena esikohal ladina ja kreeka keel (sissejuhatust klassikalistesse keeltesse luges muide kuulus Tadeusz Zieliński, hilisem Varssavi ülikooli professor). Kolmandal

¹ Ernst Nurme meenutusi. 1. Klassikalisi keeli õppimas. — ESA 22, 1976. Tallinn, 1977, lk 169—170; E. N u r m, Mälestusi Tallinna Nikolai Gümnaasiumist 1907—1914. — KK 1981, nr 5, lk 300.

² Vt lähemalt: E. N u r m, Mälestusi Tallinna Nikolai Gümnaasiumist 1907—1914, lk 300—309.

kursusel tuli klassikalistele keeltele lisaks valida veel teine eriala. E. Nurm valis selleks vene keele ja kirjanduse.³ Ta lõpetas instituudi hiilgavalt 1916. a.

Võttes arvesse seesugust kooliharidust, pole sugugi imeks panna E. Nurm erakordset ladina ja vene keele oskust ning nende keelte osatähtsust tema hilisemas tegevuses. Paratamatult võib kerkida aga küsimus eesti keele kohta, mida ta ju kummaski koolis ei õppinud ja mida polnud võimalust eriti palju kasutada. Ometi sai just eesti keel tema tegevuses põhiliseks. Ta ise on maininud, et huvi eesti keele vastu pärines nähtavasti isalt: keeleoskus ja õigekiri tuli kätte nagu iseenesest. Petrogradis õppimise ajal astus ta ka eesti üliõpilasseltsi Põhjala ning hakkas V. Grünthal-Ridala tõlgitud D'Annunzio "Süütu" keelekasutuse mõjul tundma suurt huvi keeleuueenduse vastu, kasutas ka oma seltsis peetud referaadis keeleuueenduslikku sõnavara ning oli üldse tollal keeleuueenduse vaimustatud pooldaja ja toetaja.⁴ Hiljem see joon taandus.

Pärast instituudi lõpetamist mobiliseeriti E. Nurm 1916. a tsaarisõjaväkke ja suunati Orenburgi lipnike kooli. Ta lõpetas selle järgmisel aastal, oli ohvitserina Vene sõjaväes Peterhofis ning osales ka Veebruarirevolutsiooni sündmustes, seejärel teenis 1917 aga juba 1. Eesti Rügemendis, edasi 1917—1918 Eesti tagavarapataljonis, võttis ohvitserina osa Eesti Vabadussõjast, kus sai 1919. a Mõniste lahingus raskesti haavata ning tunnistati seejärel sõjaväeteenistusse kõlbmatuks. Hiljem oli ta muide Eesti Vabariigi Vigastatud Sõjameeste Ühingu keskuhatuse esimees, aseesimees ja tegev mitmel muul ühingu juhtliikme postil.⁵

E. Laulu andmetel õpetas E. Nurm 1918. a oma kunagises koolis (tolleaegse nimetusega Tallinna Linna Poeglaste Gümnaasium) eesti keelt.⁶ Siit sai alguse tema kooliõpetajatee. Osavõtt Vabadussõjast katkestas selle ajutiseks. Hiljem (1919—1920) oli ta taas õpetaja Tallinna koolides, õpetades peale eesti keele veel ladina keelt ja ajalugu.

1920. a algab E. Nurm elus Tartu periood. Nimelt asus ta ladina ja eesti keele õpetajana tööle H. Treffneri gümnaasiumis. Seda ametit pidas ta siin kuni 1935/1936. kooliaasta lõpuni. Ühtlasi õppis ta õpetajatöö kõrvalt 1920—1925 Tartu Ülikoolis eesti keelt (*laudatur*), eesti ja üldist kirjandust ning ladina keelt (*cum laude approbatur*) ja filosoofiat (*approbatur*), omandades 1925. a eesti ja ladina keele keskkooliõpetaja kutse.⁷ Aastail 1928—1929 oli ta ühtlasi Tartu Ülikooli ajutine abiõppejõud eesti keele alal.

Ent Tartus lülitus Ernst Nurm algusest peale ka kohe aktiivselt üldisesse keeleellu. 1920. a asutati Emakeele Selts. Asutamiskoosolekust võttis osa 18 inimest, neist 4 ülikooli professorid, 13 üliõpilased ja üks emakeeleõpetaja.⁸ See emakeeleõpetaja oli E. Nurm. Seega oli ta ühtlasi Emakeele Seltsi üks asutajaliikmeid. Nagu peagi ilmnes, ei olnud Nurm sel koosolekul viibimine juhuslik. Pärastiste aastate koosolekutel esines ta korduvalt ettekannetega, võttis osa ettekannetele järgnenud diskussioonidest, avaldas kirjutisi ajakirjades, arendas poleemikat mitmesugustes keeleküsimumustes, kuulus korduvalt seltsi juhatusse. Juba enne sõda oli ta olnud juhatuse liige 11 korda⁹, sellele lisandub 2 korda pärast sõda.

³ Ernst Nurm meenutusi. 1. Klassikalise keeli õppimas, lk 170—171.

⁴ Ernst Nurm meenutusi. 1. Klassikalise keeli õppimas, lk 172—173.

⁵ Eesti avalikud tegelased. Eluloolisi andmeid. Toimetanud R. Kleis. Tartu, 1933, lk 212.

⁶ Tallinna 1. Keskkool 1631—1981. Tallinn, 1981, lk 117.

⁷ Andmed E. Nurmest 29. III 1973 kirjutatud autobiograafiast. (Säilitatakse Emakeele Seltsis.)

⁸ H. A h v e n, Emakeele Selts. Lühülevaade minevikust ja tänapäevast. Tallinn, 1970, lk 3; A. K a s k, 40 aastat Emakeele Seltsi. — ESA VI. Tallinn, 1960, lk 5.

⁹ A. K a s k, Ülevaade AES-i kahekümneaastasest tegevusest. — EK 1940, lk 49.

Eesti keele õpetajana jälgis E. Nurm hoolikalt koolikirjandust, erilist huvi pakkusid talle süntaksiküsimused. Kui 16.—18. VIII 1924 peeti Tallinnas II eesti keele õpetajate kongress, oli selle päevakorras ka tema referaat "Eesti keele süntaksite ülevaade". Nagu võib näha ajakirjas Kasvatus toodud refereeringust, andis esineja üpris üksikasjaliku ajaloolise ülevaate eesti keele grammatikate arenemiskäigust.¹⁰

Samateemalise referaadiga on E. Nurm esinenud sel aastal veel Tartu ülikooli didaktilis-metoodilise seminari eesti keele osakonnas I semestril ja Tartu Õpetajate Seltsi eesti keele sektsioonis. See selgub joonealusest märkusest ajakirjas Eesti Kirjandus, kus asjaomane tekst on avaldatud.¹¹ See on noore keelemnähtu esimene eesti keele alane kirjatöö, silmatorkavalt ulatuslik ja üksikasjadesse tungiv.

Autor on süntaksi aspektist läbi studeerinud kõik kaasajani ilmunud eesti keele kohta käivad grammatikad, nii ladina-, saksa- kui eestikeelsed. Ta alustab vaatlust J. Gutsloff'i grammatikaga (1648) ja lõpetab L. Kettuneni raamatuga "Lauseliikmed eesti keeles" (1924). Nõudliku mehana leiab ta kõigis ebatäpsusi ja puudusi, ühes vähemal, teises rohkemal määral. Päris etteheideteta ei jää neist ükski. Koolimehana kipub ta ehk liigagi vaatlema kõike kooli seisukohalt. Toodagu siinkohal ära vaid kirjutises esitatud põhihinnangud.

Nii leiab ta, et esimesed sakslastest autorid (J. Gutsloff, H. Göseken, J. Hornung, A. Thor Helle, A. Hupel, F. G. Arvelius, H. Rosenplänter) ei olnud suutelised süntaksi osas palju andma. Täiesti uus ajajärk algavat E. Ahrensi grammatikaga, mis põhineb ehtsal rahvakeelel. Järgmine põhjalikum ülevaade on juba F. J. Wiedemanni grammatika, kus lauseõpetusele on pühendatud 84 lk. Erilist tunnustust leiab H. Eineri 1885. a ilmunud grammatika, milles E. Nurme arvates kuulub keskne osa eestikeelsete oskussõnade leidlikule loomisele. Oma hilisemates grammatikaraamatutes olevat Einer teinud veelgi parandusi K. A. Hermann'i vahepeal ilmunud süntaksi mõjul. Ka Hermann'i süntaksis leiduvat küll puudusi, ometi tulevat seda hinnata kui esimest põhjalikumat eestikeelset süntaksit. J. Jõgeveri grammatikas torkavat kõvasti silma saksapärase sõnade järjekord kõrvallauses, samuti ei saavat mööda minna tõsiasi, et Jõgever toetub liiga tugevasti Wiedemanni grammatikale. Ainult paaris seigas olevat Jõgever Wiedemannist täpsem. 1921. a ilmunud A. Ploompuu raamatule "Lauseõpetus koolidele" on refereerijal ette heita ebaselgust, ebatäpsusi ja vigu, mis mõjuvat häirivalt selle tarvitamisele koolis. Kõigest hoolimata olevat A. Ploompuu raamat olemasolevaist kõige kohasem eesti lauseõpetuse kokkuvõtlikul käsitlemisel. Järgnevalt on juttu H. Põllu koolidele määratud keeleõpetustest (1922). Kui senised grammatikad on käinud paljuskki saksa või vene keele jälgedes, siis H. Põld on eeskujult otsinud soome keelest, mida tulevat igati heaks kiita. Esineb küll veel traditsioonilisi puudusi, ometi aga ületavat see raamat kõik senised süntaksid. O. Looritsa "Eesti keele grammatikat" (1923) ei saa E. Nurme arvates koolis tarvitada tema konspektiivsuse ja lakoonilisuse, samuti liiga teadusliku ja raskepärase keele tõttu. Hinnatavaks peab ta aga L. Kettuneni teost "Lauseliikmed eesti keeles" (1924) — teaduslikult seisukohalt parim raamat eesti süntaksi alal, kuid tal olevat mitmesuguseid pedagoogilis-metoodilisi puudusi; koolidele ehk ka liiga täpne ja liiga teadusliku keelega.

Ja nii, analüüsinud läbi kõik grammatikad, leiab E. Nurm, et õpiraamatuna täiesti vastuvõetavat lauseõpetust pole veel kirjutatud. Teatavate pa-

¹⁰ Kasvatus 1925, nr 3, lk 77.

¹¹ E. N u r m, Eesti keele süntaksite ülevaade. — Eesti Kirjandus 1924, nr 7, lk 285—299, nr 8, lk 326—334, nr 9, lk 373—386, nr 10, lk 430—442.

randustega oleksid siiski kasutatavad algkooliastmel A. Ploompuu "Lauseõpetus koolidele" ja keskkooliastmel L. Kettuneni "Lauseliikmed eesti keeles" ühes J. Aaviku "Kirjavahemärkide õpetusega".

Neil aastail oli Akadeemilises Emakeele Seltsis tihti kõne all eesti perekonnanimede käänamise probleem. Võeti vastu mitmeid otsuseid ja anti juhi-seid, ent olukord püsis kõigest hoolimata segasena: üksikreeglid ei olnud alati kooskõlas üldreegliga jne. Selles küsimuses lõi E. Nurm tegusalt kaasa. 1926. a ilmusid trükkis tema ettepanekud olukorra parandamiseks.¹² Osutanud lähemalt senisele reeglite segasusele, keerukusele või mittepiisavusele, jõuab ta järgmisele radikaalsele otsusele: käänata eesti perekonnanimesid alati nagu vastavaid üldnimesid. Niisiis *Ader—Adra—Atra*, *Kukk—Kuke—Kukk'e*, *Rätsep—Rätsep'a—Rätsep'at*, *Libe—Libe'da—Libe'dat* jne. Ühtlasi on lisatud selgitus apostroofi tarvilikkuse kohta. Seda on vaja, et vältida ühtesattuvusi, eriti samatüveliste nimetava- ja omastavakujuliste perekonnanimede korral (*Sild—Silla—Sillale* ja *Silla—Silla'—Silla'le*). Ta annab reegli: kõigis käändeis peale nominatiivi eraldada apostroofiga tüve nimetavaline osa, kui selle täheleline kuju on püsinud. Niisiis: *Kure—Kure'—Kure't*, *Pihlak—Pihlak'a—Pihlak'at—Pihlak'ale*, *Pihlaka—Pihlaka'—Pihlaka't—Pihlaka'le*. Selle reegli puhul hakkab silma muidugi apostroofi ülirohke pruukimine. Ka E. Nurm nendib vastuväidete olemasolu; soovitatavat apostroofi kasutada ainult siis, kui pärisnimeks on üldnime omastavakuju (*Luha—Luha'—Luha't*, aga *Luht—Luhta—Luhta*). Tema arvates tegevat aga see reegli asjata keerulisemaks, kauduvat ka juhtude nagu *Pihlakas* ja *Pihlak* vahetegemise võimalus üksikkäändetes jne. Ta on valmis reegli lihtsuse huvides sallima ülirohket apostroofi kasutamist. Võõrkeelsete perekonnanimede käänamisel ühineb E. Nurm seltsi vastava komisjoni varasema otsusega. Ja nimelt: kui nimi hääldamisel lõpeb vokaaliga, siis liituvad deklioneerimisel käändelõpud otse nominatiivile (*Diderot—Diderot'—Diderot'd—Diderot'le*), kui aga konsonandiga, siis on käändumisel tüve lõppvokaaliks -i (*Byron'i—Byron'it*). See kehtib ka soome ja teiste sugulaskeelte nimede kohta (*Kettunen—Kettunen'i—Kettunen'it*).

E. Nurme esitatud perekonnanimede käänamise reeglid võeti Akadeemilise Emakeele Seltsi juhatuse, Õigekeelsuse-sõnaraamatu redaktsiooni ja ülikooli eesti keele professori ja lektorite poolt vastu.¹³ Lisatagu siinkohal, et tänapäevaks on apostroofi kasutamine küll märgatavalt, otstarbekuseni vähenenud. Apostrofeeritakse ainult siis, kui on tingimata tarvis osutada nime nominatiivset kuju (*Ants Metsa'le*, *Marat'!*).¹⁴

13. XI 1927 kõneles E. Muuk seltsi koosolekul eesti keele sõnajärjest, tuues muuseas esile, et mõnel juhul on võimalik veel teinegi kasutusvõimalus. Ettekandele järgnenud arutelu ei pooldanud E. Nurm teistsugust võimalust. Ta märkis, et peab kehtima üldreegel. Ei saa lubada mitmesuguseid võimalusi. Üks võimalustest tuleb tunnistada normaalseks, teine kõrvalekaldumiseks.¹⁵ Paistab, et siin kipub ta reeglimehena olema jäik. Mingi üldreegliga sõnajärge absoluutselt raamidesse suruda tundub küll olevat ebaotstarbekas ja stiililiseltki kitsendav.

Koolitöö valdkonnast on E. Nurm 1928. a avaldanud kriitilise kirjutise algkoolide emakeele testi sisu ja keele kohta.¹⁶ Seda lähemalt kommenteeri-

¹² E. N u r m, Perekonnanimede käänamisest. — EK 1926, lk 105—115.

¹³ Käänatagu eesti perekonnanimesid nagu vastavaid üldnimesid. — EK 1926, lk 115—116.

¹⁴ T. E r e l t, Eesti ortograafia. Tallinn, 1995, lk 85.

¹⁵ EK 1927, lk 156.

¹⁶ E. N u r m, Arvustavaid märkusi 1927—28 õppeaasta algkoolide "Emakeele testi" sisu ja keele kohta. — Kasvatus 1928, nr 8, lk 394—398.

da pole põhjust. Poleemikat tõi aga nimetatud aasta Akadeemilises Emakeele Seltsis. E. Nurmelt on siin õigekeelsuslike küsimuste alalt kaks ettekannet. 4. XI 1928 vaatleb ta kasutust *tüüpiline* ~ *tüübiline*, *mikroskoopiline* ~ *mikroskoobiline* ja 25. XI 1928 on probleemiks, kuidas deklinaarida sõnu *koma*, *kino*, *peni*, *krabi*.¹⁷ Esimese tekst jõuab ka samal aastal ilmuda.¹⁸ Kirjutaja märgib siin ebajärjekindlust asjaomaste sõnade tarvitamises. "Eesti õigekirjutuse sõnaraamat" (1918) esitab ühelt poolt vormid *tüüpiline*, *müütiline*, teisest küljest jälle *mikroskoobiline*. Oleks eeldanud, et EÕS-is tuleb *-line* liitumine nõrgaastmelise vokaaltüve kasuks, ent I köites (1925) on küll *atiüübiline*, *filantroobiline*, *fragmendiline*, *kaleidoskoobiline*, kuid järgmises köites (ilmus tegelikult 1930) kavatsetakse esitada paralleelsetena *mikroskoopiline* ~ *mikroskoobiline* ja *müütiline* ~ *müüdiline*. Seesugust järjekindlust esinevat samuti Eesti Kirjanduse tegelikus kasutuses. Etteheide suundub muidugi otseselt J. V. Veski, kes oli sõnaraamatu koostaja ja nimetatud kuukirja toimetaja. E. Nurm lisab küll, et Veski suulise seletuse järgi olevat kujudel *tüüpiline* ja *tüübiline*, samuti *mikroskoopiline* ja *mikroskoobiline* tähenduslik vahet, kuid seesugune vahetegemine on tema meelest kunstlik. Tuleks ikkagi lähtuda ühtsest reeglist, et *-line* liitub genitiivsele vokaaltüvele, niisiis oleks õigem üksnes *tüübiline*, *mikroskoobiline*, *alfabeediline*, *filantroobiline* jt.

Juba 4. novembri koosolekul ei olnud J. V. Veski Nurmega nõus. Tema sõnade järgi võivat neile, kes ei süvene, küll tunduda vahetegemine raskena, ent ometi ei saa kõiki sõnu ühe liistu peale tõmmata. Siis peaks ju ütlema ka *analüüsiline* (pro *analüütiline*), *matemaatiline* jne.¹⁹

Tõsisemad lahkkelid tekkisid aga E. Nurme 1929. a ilmunud kirjutise puhul²⁰ (osalt ette kantud AES-i koosolekul 25. XI 1928). Siin tõstatab kirjutaja õigupoolest kaks küsimust: 1) kas sõnadest *kilo*, *kino*, *koma* on singulari partitiiv *kilot*, *kinot*, *komat* või *kilo*, *kino*, *koma* ja 2) kas õige on *põrsas* : *põrsa* või *põrsas* : *põrssa*. Esimeses punktis on E. Nurm seisukohal, et kahesilbiliste lühivärteliste sõnade reegli järgi peaksid sõnad *kilo*, *kino*, *koma* olema partitiivis lõputa. Ometi olevat need EÕS-is antud *t-lõpulistena* (*kilot*, *kinot*, *komat*), ka E. Muugi "Eesti keeleõpetuses" (1927) *kinot*, *komat*, samuti mõnes kooligrammatikas *komat*. Tegelikult keeletarvituses võivad täheldada varieerumist *kino* ja *koma* partitiivikujus, sõnast *kilo* aga ei esinevat *kilot* mitte kunagi. E. Nurme arvates tuleks nende kolme sõna ainsuse osastavas normida lõputa kuju, mitte *t-lõpuline*.

Teise punkti osas (kas omastavas *põrsa* või *põrssa*) nendib E. Nurm, et murretes esinevat mõlemat, kirjakeele aluseks olevas põhjaeestis pea üldiselt aga *põrssa*. Toetust viimase kasuks peaks andma ka fakt, et teisteski sõnades on hakatud *l*, *m*, *n*, *r* järel pikka *s*-i kirjutama kahekordselt (*marssima*, *valss* jne). Loomulik olevat siis *põrsas* : *põrssa*. Ta lisab, et on eelmisel aastal tõstnud selle küsimuse üles ka AES-i juhatuses, kus tema seisukohta on aktsepteeritud. Eesti Kirjanduse Seltsi Keeletoimkond asunud 21. XII 1928 kompromissi teele ja lubanud omastavas paralleelselt mõlemad kujud, EÕS-is aga tuleb ometi üksnes *põrsas* : *põrsa*.

Loomulikult tundis J. V. Veski EÕS-i tegijana end E. Nurme kirjutisest puudutatud olevat. Ta vastas ajakirja veergudel küllalt järsu vastukirjutisega.²¹ Selles ta põhjendab, et sõnad *kilo*, *kino*, *koma* tulid meie keeles esialgu tarvitusele võõrkeelsele lähedasemal *kiilo*, *kiino*, *komma* kujul, kus *-t* on par-

¹⁷ EK 1928, lk 108—109, 150—151.

¹⁸ E. N u r m, Kas *tüüpiline*, *mikroskoopiline* või *tüübiline*, *mikroskoobiline*? — EK 1928, lk 138—141.

¹⁹ EK 1928, lk 109.

²⁰ E. N u r m, Tegelikult keeleküsimusi. — EK 1929, lk 106—109.

²¹ J. V. V e s k i, Vastumärkuseks hr. E. Nurm'ele. — EK 1929, lk 109—110.

titiivis käänamistüübile täiesti vastav. Hiljem olevat need sõnad lühenenuniagi säilitanud partitiivis eelmisest muutmistüübist omase *t*-lise lõpu. Mis puutuvad aga sellesse, et hakata foneetilise juhise nõudel tarvitama sõnakuju *põrssad*, siis lõpeks see püüd nagunii tagajärjetult, kuna kirjakeeles on *põrsad* üksmeelselt maksvusel. Ja üldeldse apelleerivat E. Nurm küpsuseksamitegijate ja ajakirjanduse pruugile kui tõendusallikaile. Sedaviisi võivad keelekorraldajate ning õpetajate töö kaunis kaheldavaks või üleliigsekski muutuda. Järgnes omakorda E. Nurme vasturepliik²², et kahjuks polevat EÕS-i toimetaja suutnud esile tuua midagi paikapidavat sõnaraamatus leiduvate vääreelendite kaitseks.

Väikeprobleemist sünenenud vaidlus kippus väljuma raamidest. Etteheidetesse tuuakse lisaks muidki probleeme, mõlemalt poolelt esitatakse süüdistusi vaidluspartnerile, et see on arvustust pealiskaudselt lugenud jne. J. V. Veski on ilmselt tõsiselt solvunud. Uues kirjatükis²³ kurdab ta, et E. Nurm mõistvat tema keelelist tegevust aina hukka. See tulenevat seisukohatade erinevusest: E. Nurm kaitsvat olemasolevat, temale koduseks saanud keelt kõige selles leiduvaga, küsimata endalt, kas see olemasolev suudab rahuldada rohkem arenenud keelele esitatavaid nõudeid või mitte. Tema vastupidi ei seadvat oma isiklikku kodukeelt esikohale, vaid püüdvat kaasa aidata meie keele avaldusvõimelisemaks ja reeglikindlamaks arendamise suunas.

Jälle tuli E. Nurmelt vastus.²⁴ See ei lisa midagi uut käesolevasse poleemikasse. Küll aga nendib E. Nurm, et ta pole iialgi Veski keelelist tegevust "aina hukka mõistnud" ega ka kunagi kaitsnud oma isiklikku kodukeelt. Ta on täie tunnustusega jälginud seda rasket ning põhjapanevat tööd, mida on teinud ja teeb J. V. Veski meie keele korraldamisel. Hr Veskil ei maksaks pahandada, sest ka kõige ideaalsemas, pealegi nii suures töös võib ette tulla üksikuid vähemaid või suuremaid vääratusi.

J. V. Veski ei näi leppivat E. Nurme selle omamoodi vabandava selgitusega ja ajakirja toimetuse loeb poleemika lõpetatuks.²⁵

Tõepoolest, kaks erinevat seisukohta. Mis puutub aga kurba poleemikasse tõuganud sõnavormidesse, siis on tänapäeval esimeses punktis maksvaks saanud E. Nurme kaitsstud singulari partitiivid (*seda*) *kilo*, *kino*, *koma*, teises aga käibel kompromissvariant *põrsas* : *põrsa* ~ *põrssa*.

30. III 1930 pidas A. Saareste AES-is ettekande teemal "Keskkoolilõpetajate emakeele oskusest". Järgnenud elavas mõttevahetuses kurdeti muuseas juhiste puudumist. E. Nurm märkis oma sõnavõtus, et juhiste puudumine on tõsiasi. Kuni 1928. aastani ei olnud midagi peale EÕS-i I osa. Nüüd ilmus ka E. Muugi grammatika. EÕS-i ilmumata osadest polevat üldsusel midagi teada; ka pole ilmunud I osa kohta mingeid seletusi. Näiteks pole kusagil ilmutatud juhiseid nominatiivse ja genitiivse liitumise kohta, *lik*- ja *line*-reeglit pole üheski grammatikas. Kel pole isiklikku kontakti lektor J. V. Veskiga, see ei tea neist reegleist midagi. Pole avaldatud sõnaraamatu põhimõtteid, vaid need tulevat alles EÕS-i lõppu mitme aasta pärast. Ka süüdistab E. Nurm ülikooli ebaotstarbekaid õppekavu. Neis olevat liig palju teaduslikku, vähe aga tegelikule õpetajale vajalikku. Kõige tulemuseks olevat see, et isegi ülikooli lõpetanu teeb mitukümmend viga didaktilis-metoodilise seminari töös.²⁶ Sõnavõtt on nii või teisiti taas kriitika J. V. Veski, aga ka A. Saareste pihta.

22.—24. VIII 1931 toimus Tallinnas eesti keele õpetajate IV kongress,

²² E. N u r m, Vastuseks hr. J. V. Veski'le. — EK 1929, lk 110—111.

²³ J. V. V e s k i, Hr. E. Nurm'e keeleliste avalduste puhul. — EK 1929, lk 189—190.

²⁴ E. N u r m, Vastumärkuseks hr. J. V. Veski' avaldistele. — EK 1930, lk 34—35.

²⁵ EK 1930, lk 35 (J. V. Veski joonealune märkus).

²⁶ EK 1930, lk 119.

kus teisel päeval esinesid referaatidega J. Aavik ja E. Nurm. J. Aaviku teemaks oli "Õigekeele ravimine ja kirjatööde parandamine", E. Nurmel "Kuidas tõsta keskkooli õigekeelsuslikku taset". E. Nurme referaat avaldati muutmata kujul järgmisel aastal.²⁷ Referendi käsitus on puhtpedagoogilist laadi. Toonitatakse õppekavade muutmise vajadust (nt klasside piires), rõhutatakse vajadust võidelda murdeliste keelevigadega. Õpetaja ise tarvitagu korrektset keelt. Koolis õpetatav peab olema kooskõlas EÕS-iga. On vaja, et kooli teised õpetajad toetaksid emakeeleõpetaja keelelisi taotlusi. Jne.

Oma lõppsõnas kongressil kurtis E. Nurm, et läbirääkimised J. Aaviku ja tema referaadi kohta on jooksnud rappa. Sisulise arutluse asemel on vaidlused puhkenud puhtkeeleliste küsimuste üle, mis polnud antud referaatidega peaaegu üldse seotud.²⁸

12. IX 1933 esines E. Nurm AES-is üldist tähelepanu äratanud põhimõttelise ettekandega tegija- ja teonime sõnaliigilisest kuuluvusest. (Tekst on trükitõlkes ära toodud samal aastal.²⁹) Ta kinnitab, et kõigis seniseis saksa- ja eestikeelseis grammatikates ja harjutustikes on tegija- ja teonime käsitletud pöörd sõnavormidena. Mõnikord on küll kõneldud mõlema sõnakuju kohta ühist nimetust kasutades nimi- või nimesõnast, olgu selleks siis "aegnimisõna", "aegnimesõna", "tegu-nimesõna" või "teonimisõna", aga sellest hoolimata on neid peetud verbivormideks. Kas nad aga seda on? Pole põhimõttelist vahet ja- ja ur-lõpuliste nimisõnade vahel, mõlemad väljendavad ju tegijat (*valvur, õpetaja, kuduja*). -ur on sufiks; samasse kategooriasse peaks kuuluma ka -ja. Mõned autorid (nt H. Põld, J. Jõgever) olevat viimast esitanud koguni kahes kohas, nii sufiksina kui verbivormina. Mis puutub teonimesse, siis pole siin omakorda põhimõttelist vahet mine- ja us-lõpulistel sõnadel (vrd *kasvatamine — kasvatus, ehitamine — ehitus*). Et mine-lõpulised sõnad on oma iseloomult rohkem nimi- kui pöörd sõnad, ilmnevat ka sellest, et nende nimisõnalisised laiendid on omastavas käändes; vastava verbi reksioon nende kohta maksev ei ole. Sama käib ka -ja kohta (vrd *raamatute lugemine, raamatute lugeja*). Pole niisiis ühtegi kaaluvat argumenti tegija- ja teonime käsitamiseks verbivormidena, küll aga on veenvaid seiku nende kui verbivormide tuletiste väljajätmiseks pöörd sõna vormistikust. E. Nurm lisab veel, et koolitöö seisukohalt hõlbustaks see süntaksi õppimist, kergendades muuseas lauseanalüüsi.

Selles küsimuses arenes koosolekul elav mõttevahetus. Enamik sõnavõtjaid pooldas E. Nurme ettepanekut. A. Saareste märkis, et ettepanekul olevat teoreetilinegi väärtus. Tekkivat aga küsimus, mis siis teha *ma*-infinitiivi-ga, millel on mitu käänat, ja *v*-partitsiibiga, mis on lähedane *ja*-tuletisele. E. Nurm ei poolda käsitluse laiendamist viimastele.³⁰ Sellega asi ka jääb, küll on aga siitpeale tegija- ja teonime loetud nimisõnaks.

AES-i aastakoosolekul 5. III 1933 oli J. V. Veski tutvustanud eesti õigekeelsuse ja õigekeelsuse-sõnaraamatu põhimõtteid. Selle ettekande arutlus toimus järgmisel, s.o 19. märtsi koosolekul. Küsimuse alla tuli muuseas sõnaalgulise *h* ning *b*, *d*, *g* hääldamise probleem. E. Nurme seisukoht on, et ei saa nõuda *b*, *d*, *g* hääldamist võõrkeeltepäraselt. Ka sõnaalgulise *h* hääldamise õpetamine olevat vist tarbetu. J. V. Veski vastuoksa õigustas *h* hääldamise nõuet sellega, et muidu tuleks *h* ära jätta ka selliste võõrapäraste sõnade algult nagu *härja* või *hüpoteek*. Kuidagi tulevat ju *h*-küsimust ühtlustada.³¹

²⁷ E. N u r m, Kuidas tõsta keskkooli õigekeelsuslikku taset. — *Kasvatus* 1932, nr 6, lk 257—269.

²⁸ *Kasvatus* 1931, nr 4, lk 478—479.

²⁹ E. N u r m, Kas tegijanimi ja teonimi on pöörd sõna vormid? — *EK* 1933, lk 161—165.

³⁰ *EK* 1934, lk 31—32.

³¹ *EK* 1933, lk 158.

1933 aasta 22. oktoobri koosolekul kuulati AES-is J. Ainelo ettekannet "Praktilisi küsimusi *i*-mitmuse moodustamisel". Selle puhul märkis E. Nurm, et Ainelo küll soovib kaotada erandeid, kuid tegelikult toob neid hoopis juurde. Mis puutub ettepanemise mitmuse osastava vormidesse *meri, vesi*, siis polevat need head. Neid ei õpita sellistena ära, vaid võetakse mitmuse osastava asemel ainsuse nimetavana.³²

Sama aasta 26. novembri koosolekul kõneles J. Aavik mõnedest rektsioonidest. E. Nurm on J. Aavikuga üldiselt päri, teeb siiski üksikmärkusi, muuseas *suhutama* rektsiooni osas. Siin olevat Aavik ise soovitanud omal ajal sisestütlevat (ja see on läbi läinud), nüüd aga tahab seostada *suhutama* alaleütlevaga. Tuleks siiski kinni pidada sellest, mis juba fikseeritud.³³

3. märtsil 1935 toimunud peakoosolekul jäi E. Nurm valimistel aseimikuks, niisiis seltsi juhatusest välja. Sel puhul avaldas vana juhatuse esimees prof J. Mägiste talle kui kauaaegsele seltsi laekahoidjale avalikult tänu tehtud pideva ja hoolsa töö eest.³⁴

6. novembril 1935 esines E. Nurm AES-is ettekandega "Ortofoonilisi küsimusi" (ilmus ka samal aastal artiklina ajakirjas).³⁵ Ta märgib, et selle aasta sügisest maksuma pandud keskkooli õppekava rõhutavat ka korrektse hääldamise nõuet. Kahjuks polevat aga keelemehedki veel mõnes hääldamisküsimuses ühisele seisukohale jõudnud. Järgnevalt esitas ta oma seisukoha. Võõrsõnade diftongi *eu* tuleks hääldada kirjaipildi kohaselt (*reuma*, mitte: *röima*). Siia ei kuulu võõrpärisnimed; neid hääldatakse selle võõrkeele päraselt, kust nimi on pärit. Tähte *z* tuleks hääldada heliliselt (*zooloogia, zlott*), mitte *dz-*, *ts-* või *s-*ina. See ei kehti taas pärisnimede kohta. Võõrsõnu, mis algavad *sp-* või *st-*ga, hääldada kirjaipildi kohaselt, mitte aga saksapäraselt (niisiis mitte: *špaleer, štiil*). Sõnaalgulist *b*, *d*, *g-d* hääldada helitult, mitte võõrapäraselt, s.o heliliselt. Meie oma sõnavara peaks hääldama kirjakuju kohaselt; eriti käivat see diftongide ja pikkade vokaalide kohta, kus võib märgata häälduses murdelist kõrvalekallet. E. Nurme arvates valmistab erilisi raskusi sõnaalgulise *h* küsimus: kas seda hääldada või mitte? Kas ei oleks siin otstarbekas toimida õige radikaalselt: sõna algul *h-d* üldse mitte kirjutada? Siis langeks küsimus iseendast ära ja hääldus oleks kooskõlas kirjaipildiga. Selle ortograafilise reformi ainsaks halvemuseks oleks mõne uue homonüümi lisandumine meie kirjakeelde (*aru—haru, ind—hind* jne). Ent kõneleja arvab siiski ka ise, et vaevalt seda radikaalset sammu niipea astutakse. Seni aga tuleks *h-d* hääldada sõna algul, kus ta kirjaipildis olemas.

Koosoleku sõnavõttudes pooldas P. Ariste *h* kirjutamist sõna algul, kuid mitte selle hääldamise nõuet. Samal seisukohal oli J. Mägiste. J. V. Veski oli mõistagi Nurme radikaalse reformimõtte vastu: siis kaoksid ju ka *h*-ga algavad võõrsõnad (*hüpoteeke* jt) tähestikust sootuks. Neis ometi tulevat ju *h-d* hääldada.³⁶

Tegeva koolimehena oli E. Nurm hästi kursis ilmutate uute grammatika- raamatutega ning oskas märgata nende tugevaid ja nõrku külgi. Ja enamasti võttis ta selle kohta ka sõna. Nii on ta kirjutanud arvustused E. Muugi ja M. Tedre keeleõpetuse (1931, 1932), K. Vainula õigekirjutuskäsiraamatu (1933), A. Vaigla grammatikaõpiku (1934), E. Muugi ja K. Mihkla keskkooligrammatika (1936), samuti E. Muugi koolisõnaraamatu kohta (1938).

1936. a sügisest alates töötas E. Nurm õpetajana Tallinnas. Ta õpetas

³² EK 1934, lk 29.

³³ EK 1934, lk 85.

³⁴ EK 1935, lk 94.

³⁵ E. N u r m, Ortofoonilisi küsimusi. — EK 1935, lk 185—190.

³⁶ EK 1935, lk 199—200.

eesti ja ladina keelt aastail 1936—1940 Prantsuse Lütseumis ja A. Tõrvand-Tellmanni Inglise Kolledžis. Kontaktid Tartu ja Akadeemilise Emakeele Seltsiga muutusid paratamatult vähemaks.

1938. a ilmus E. Nurmelt põhjalik keskkoolilõpetajate keele ortograafiliste vigade analüüs.³⁷ See baseerub kirjanditel, mis kirjutati Haridusministeeriumi Koolivalitsuse korraldusel kõigis Eesti Vabariigi koolides 25. mail 1937. Samade kirjandite vigade analüüsi ortoloogilisest aspektist nii morfoloogia, derivatsiooni kui ka süntaksi alalt jätkab 1939. a ilmunud ülevaateartikkel.³⁸

Need kaks ülevaadet töötas E. Nurm ümber magistritööks pealkirjaga "1937. a. gümnaasiumi vastuvõtu-eksami tööde keeleline külg. Ülevaade 1056 keskkoolilõpetaja õigekeelsuse tasemest" (selle 26-leheküljeline kokkuvõte on ilmunud 1939. a). Viimase alusel andis Tartu Ülikooli Filosoofiateaduskond oma 14. X 1938. a otsusega E. Nurmele filosoofiamagistri kraadi eesti keele alal. (Pärast sõda atesteeriti see ülikooli õpetatud nõukogu otsusega 21. I 1947 ümber filoloogiakandidaadi kraadiks).³⁹

1940. a ilmus E. Nurmelt koolilõpetaja praktikale tuginev kirjutis selle kohta, kuidas parandada 5. ja 6. klassi õpilaste keeletaset.⁴⁰ Rõhutatakse näiteks võitlust murdevigadega, õpilaste õigehääduse nõuet, morfoloogiavormide õigekeelsust jm.

Järgnesid üpris segased aastad E. Nurme ametialases tegevuses. 1940—1941 oli ta eesti ja vene keele õpetajaks Tallinna 7. ja 9. Keskkoolis (venekeelse baashariduse saanud mehena omandas ta muide 1941. a ka vene keele õpetaja kutse). 1941. a oli ta lisaks veel ajalehtede Kommunist ja Rahva Hääl keeleliseks toimetajaks. Aastail 1942—1947 õpetas ta Gustav Adolfi Gümnaasiumis (pärastpoole Tallinna 1. Keskkoolis) ladina keelt, oli taas ajalehe Rahva Hääl keeleliseks toimetajaks 1944—1945 ja ajakirja Eesti Bolševik keeleliseks toimetajaks 1945—1947.⁴¹

Ladina keel oli E. Nurmele hästi omane. Õpetajapraktikale lisaks oli ta juba Tartu päevil koostanud ladina keele grammatikaid, lugemikke ja õpikuid. See jätkus ka Tallinnas töötamise ajal. Ta ise on märkinud, et temalt on ilmunud "Ladina grammatika" (1. tr 1934, 10. tr 1969), "Lühike rooma kirjanduslugu" (1936, koos J. Tiedemanniga), "Valimik rooma autoreid gümnaasiumile" (1942), "Lühike ülevaade rooma kirjandusest" (1. tr 1942, 2. tr 1943), "Vestibulum linguae Latinae" I (1943), "Ladina keele õpik keskkooli VIII ja IX klassile" (1947, koos A. Kimmeli ja O. Keremiga) ja "Scriptores Latini" I (1946), II (1947, mõlemad koos A. Härmaga). Peale selle koostas ta koos A. Loopmaniga "Vene keele grammatika" (1. tr 1951, 4. tr 1968).⁴²

E. Nurm olnud koolis ladina keele õpetajana väga nõudlik. Tema endised kasvandikud iseloomustavad teda samas tunnustust vääriva mehena, kes oskas ainet selgeks teha ning ka äratada mõneski õpilases huvi vana ajaloo ning sellega koos ka ladina keele vastu.⁴³

(Järgneb)

³⁷ E. N u r m, Ülevaade 1056 keskkoolilõpetaja ortograafilisest tasemest. — EK 1938, lk 238—248.

³⁸ E. N u r m, 1937. a. gümnaasiumi vastuvõtu-eksami tööde ortoloogiline külg. — EK 1939, lk 10—22.

³⁹ Andmed E. Nurme autobiograafiast. Vt viide 7.

⁴⁰ E. N u r m, Sõnavormide õiendamine 5. ja 6. õppeaastal. — Kasvatus 1940, nr 3, lk 121—131.

⁴¹ Andmed E. Nurme autobiograafiast. Vt viide 7.

⁴² Andmed E. Nurme autobiograafiast. Vt viide 7.

⁴³ Vrd näiteks: Kes kelleks on saanud. Gustav Adolfi Gümnaasiumi (Tallinna 1. Keskkooli) 1947. aastal lõpetanute kooli- ja eluteest. Koostanud ja toimetanud E. Laul. Tallinn, 1995.

Integreeritud keeleteooria võimalikkusest tänapäeva keeleteaduses (II)

(*Algas Keeles ja Kirjanduses nr 6 1996*)

MARTIN EHALA

Keelemuutuste bifurkatsiooniteooria

Ülalpool olen kirjeldanud keele iseorganiseerumisprotsesse suhteliselt üldiselt. Allpool püüan näidata üksikasjalikumalt, kuidas iseorganiseerumine keeles toimib ja kuidas iseorganiseerumise põhimõtteid rakendada keelemuutuste kirjeldamisel, naturaalkeeleteaduses ja keeleuniversaalide uurimises.

Pöördume korra tagasi Bénard'i ringide juurde. Nagu me nägime, oli vedelikukihi esialgne püsiv olek kaos, kus molekulid liiguvad ebakorrapäraselt ja kihi kõik osad on üksteisega identsed. Selles olekus on süsteemi sümmeetria täielik. Kui väline energiavoog (süsteemi kontrollparameeter λ) saavutab väärtuse λ_c , siis muutub selle mõjul süsteemi senine püsiv olek ebapüsivaks (vt joonis 2), toimub iseorganiseerumine, ja süsteem läheb üle uude püsivasse olekusse (b_1 või b_2), mis avaldub Bénard'i ringide tekkes. Nagu on kujutatud joonisel 1, liiguvad molekulid ringides vaheldumisi kas päri- või vastupäeva. Seejuures on täiesti võimatu ennustada, kas vedelikukihi osas tekib päri- või vastupäeva pöörlev ring. Hetke, mil ringid tekivad, nimetatakse bifurkatsioonipunktiks, kuigi süsteemil võib selles punktis olla rohkem kui kaks erinevat arenguvõimalust, mis on kõik kas ühtviisi või mõnel puhul ka erineval määral tõenäolised.

Põhimõtteliselt samasugune on ka keelemuutuste aluseks olev abstraktnem muutumismall. Võtame näiteks eesti keele astmevahelduse tekke. A. Eek ja T. Help esitavad hüpoteesi, et astmevaheldus tekkis pearõhu prominentsuse tõusu (PPT) mõjul.²⁵ PPT olemus seisneb selles, et millegipärast — tõenäoliselt indoeuroopa mõjul — hakati varajases läänemeresoome algkeeles sõna esimest silpi tugevamini rõhutama, püüdes teda teistest silpidest esile tõsta. Arvatavasti oli enne seda muutust rõhuliste ja rõhutute silpide erinevus tingitud vaid füsioloogiliselt ja seetõttu väike. Pärast PPT-d tekkis aga olukord, kus teatavad rõhutatud silbid olid liiga pikad ja tugevad, et rõhulise ja rõhutu silbi erinevus oleks olnud selgesti tajutav. Rõhulise ja rõhutu silbi erinevus pidi aga uue rõhusüsteemi kohaselt olema märgatav. Süsteemi senine püsiv olek, kus sellel erinevusel ei olnud tähtsust, oli niisiis rikutud. Parameetriks λ , mille väärtuse muutumine tõi kaasa ebapüsiva oleku, tuleb pidada pearõhu prominentsust. Võib oletada, et pearõhu prominentsus kasvas tasapisi, olles alguses lihtsalt mood hääldada esimest silpi nagu indoeurooplased. Kui rõhulise ja rõhutu silbi erinevus muutus märgatavaks lühikese järgsilbiga sõnades, võidi pearõhku hakata pidama sõna algust markerivaks tunnuseks. Kui pearõhk oli omandanud sellise ülesande, kaotas keele morfofonoloogiline süsteem oma püsivuse ja pidi leidma uue püsiva oleku, mis vastaks muutunud rõhuoludele. Tulemuseks oli rõhutu kinnise silbi algulise kaashääliku

²⁵ A. E e k, T. H e l p, Rütminihked eesti keele kujunemisloos. Tallinn, 1986.

järkjärguline redutseerumine, kuni see kadus täielikult, assimileerus või asendus mõne nõrgema häälikuga (vt näide 1). 1a kujutab sõna *koda* nimetatvat ja omastavat käänet, nagu nad võisid esineda varases läänemeresoome algkeeles; 1b kujutab vahetult pärast PPT-d tekkinud olukorda, kus pearõhu prominentsuse tagamiseks on sõna rõhutu kinnise silbi algulist kaashäälikut hakatud hääldama redutseeritult; (1c) kujutab tänapäeva vorme, kus rõhutu silbi algulise sulghääliku asemel on *j*, vokaalidevaheline alveolaarklusiil on muutunud poolheliliseks ja omastava käände lõpp *n* kadunud (viimased kaks on astmevahelduse tekkest sõltumatud häälikumuutused).

- 1 a **kota : *kotan*
 b **kota : *koðan*
 c *koda : koja*

Selle näite puhul on ehk raske esmapilgul aru saada, kas süsteemil oli üldse bifurkatsioonipunktis valikuvõimalusi, pigem tundub, et rõhutu kinnise silbi prominentsuse vähenemine oli otseselt tingitud pearõhu prominentsuse kasvust, s.t et kontrollparameeter määras muutuse üheselt kindlaks. Võib nõustuda, et rõhutu kinnise silbi prominentsuse kahanemise tingis otseselt kontrollparameeter, kuid et see saavutati just silbialgulise sulghääliku lühenemisega, ei ole millegi poolest loomulikum kui see, et sama tulemus oleks saavutatud silbilõpulise kaashääliku kao teel. Seega ei määra bifurkatsioonipunktis konkreetse arengutee valikut kontrollparameeter, vaid see sõltub juhuslikest pisihälvetest. Võtame selle kohta afrikaani keelest ilmekama näite, toetudes keeleandmete osas Roger Lassile.²⁶

Afrikaani keel on välja arenenud XVII sajandi hollandi keelest. Tolleaegne hollandi keel oli kaotanud kolme grammatilise soo süsteemi ja arendanud välja kahel sool põhineva jaotuse, mis avaldus põhiliselt määrava artikli *de* (üldsugu) ja *het* (kesksugu) kasutuses. Määramata artikkel *een* võis esineda mõlemast soost sõnadega. Omadussõnad olid kas *e-lõpulised* või *lõputa*. Lõpu esinemise määras valdavalt põhisõna sugu (kui põhisõna oli üldsoost, siis pidi omadussõnaline täiend olema *e-lõpuline*, keskssoost põhisõna puhul oli omadussõna lõputa). Oluline oli ka määraja iseloom: umbmäärase artikli puhul *e-esinemine* varieerus, kusjuures mingil määral arvestati põhisõna sugu. Kui põhisõna oli mitmuses, oli omadussõnaline täiend enamasti *e-lõpuline*, kuigi mingil määral arvestati ka põhisõna sugu. Selle vastanduse päris ka afrikaani keel. Toon ära mõned näited, et ülalesitatut veidi iseloomustada:

2 a	üldsoo ainsus	
	<i>een kleyn-e harpoen</i>	'väike harpuun'
b	kesksoo ainsus	
	<i>een kleyn-ø stuk</i>	'väike tükk'
c	mitmus	
	<i>de groot-e huizen</i>	'suured majad' (kesksugu)
	<i>onduitsch-e termen</i>	'mittehollandi väljendid' (üldsugu)

Kuigi tegelikkuses nägi kogu süsteem välja keerulisem, peaks näidetest piisama, et järgnenud muutuste olemust mõista. Omadussõnade lõpuga ja lõputa vormide vastandus oli afrikaani keeles süntaktiliselt tingitud, s.t täiendi vorm olenes põhisõna grammatilistest omadustest. Õeldistäitena oli omadussõna alati lõputa.

Varases afrikaani keeles kadus nii hollandi keelest pärit grammatiliste sugude süsteem kui ka sellel põhinev omadussõnade ja põhisõna ühildumine.

²⁶ R. L a s s, How to Do Things With Junk. Exaptation in Language Evolution. — Journal of Linguistics 1990, nr 26, 79–102.

Vastandus *de/het* asendus umbes XVIII sajandi keskel üldistatud artikliga *die*. Selle tulemusel muutus lõpuga ja lõputa omadussõnade esinemine peaaegu täiesti juhuslikuks. Nii võis iga omadussõna mis tahes nimisõna täiendina olla kas *e*-lõpuline või lõputa:

3 *een kleyn-ø / kleyn-e*

harpoen / stuk

Kui püüda kirjeldatud muutusi bifurkatsioonidiagrammil kujutada, siis võiks vaadelda algset olukorda, kus omadussõna lõpu tingis põhisõna sugu, süsteemi *x* esialgse püsiva olekuna. Süsteemi arengut juhtivaks kontrollparameetriks on grammatiliste sugude arv. Süsteem *x* kaotas püsiva oleku, kui kontrollparameeter λ saavutas kriitilise väärtuse λ_c , s.t kui grammatiliste sugude arv muutus. Afrikaani keeles kadus grammatiliste sugude vastandus, mille tõttu omadussõnade ühildumise süsteem kaotas oma püsivuse. Punktis λ_c seisis süsteem *x* valiku ees, millist uut püsivat olekut eelistada. Põhimõtteliselt oli valida kolme võimaluse vahel: 1) pärast grammatilise soo kadumist oleks kadunud ka morfeem *e* ja omadussõnad oleksid olnud edaspidi kõikjal lõputa; 2) nimisõna laiendina oleks omadussõnal olnud alati lõpp, öeldistäite positsioonis lõpp puudunuks; 3) *e* oleks võinud hakata kandma hoopis uut grammatilist tähendust ja vastandus *e* / $\emptyset$ oleks saanud uue sisu.

Afrikaani keel valis viimase tee ja ja *e* hakkas tähistama omadussõna enda morfoloogilisest ehitusest sõltuvaid tunnuseid. Sellega oli süsteem läbinud bifurkatsioonipunkti ja saavutanud uue püsiva oleku. Iseloomustan ka seda üsna lühidalt. Liit- või tuletatud tüvega omadussõnad on täiendina alati *e*-lõpulised (vt 4 a, b, c). Lihttüvega omadussõnadest on lõpp nendel, millel on mitu erinevat tüvevarianti (vt 4 d, e); muutumatu tüvega lihtomadussõnad jäid alati lõputa. Ka öeldistäiteks on alati lõputa vorm.

4 a	<i>ge-heim</i> → <i>geheim-e</i>	'salajane'
b	<i>stad-ig</i> → <i>stadig-e</i>	'aeglane'
c	<i>open-baar</i> → <i>openbaar-e</i>	'avalik'
d	<i>goed</i> → <i>goei-e</i>	'hea'
e	<i>dood</i> → <i>dooi-e</i>	'surnud'

Nagu nägime afrikaani omadussõnasufiksi arengust, oli süsteemil bifurkatsioonipunktis valida vähemalt kahe erineva arengutee vahel. Paraku tundub, et selline mall ei sobi kõigi keeles toimuvate muutuste seletamiseks, sest osa muutusi näib kulgevat tasapisi mingis määratud suunas ilma mingi tajutava bifurkatsioonita. Kõige sobivamaks näiteks on võõrmõjulised muutused, mis on alati suunatud mõjuriga sarnastumise poole. Kui süsteemil oleks selliste muutuste korral bifurkatsioonipunktis valida mitme erineva arengutee vahel, ei saaks nad olla nii determineeritud. Sama kehtib ka nn naturaalsete keelemuutuste kohta. Naturaalsed keelemuutused on sellised, mis tulevad ette üksteisest sõltumatutes keeltes ja mille tulemuseks on süsteemi niisugune olek, mida teatavate tunnuste (näiteks ikoonilisuse) alusel peetakse keelele loomulikuks. Sellised muutused on samuti determineeritud suunaga, mida pole võimalik seletada ülalesitatud bifurkatsioonidiagrammil.

Iseorganiseeruvate süsteemide teoorias on seda laadi muutusi seletatud jõuga, mida avaldavad süsteemi keskmisele olekule mitmesugused väljad. Need väljad nihutavad süsteemi keskmise oleku *n*- $\emptyset$ tsentrist välja, mistõttu bifurkatsioonipunktis on üks võimalikest valikutest eelistatum. Asjade sellist kulgu kujutavad I. Prigogine ja I. Stengers mõjutatud bifurkatsioonina.²⁷ Mõjutatud bifurkatsiooni korral on üks võimalikest uutest olekutest eelista-

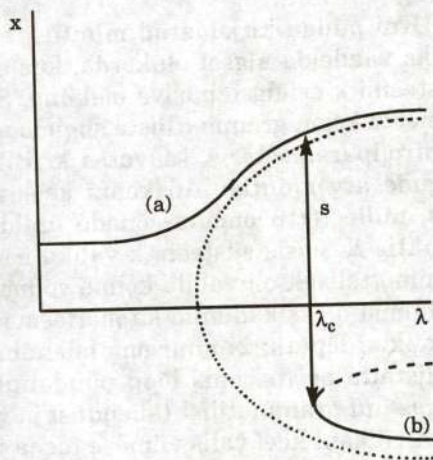
²⁷ I. Prigogine, I. Stengers, *Order Out of Chaos*.

tud, hakates eelmisest olekust ühtlaselt välja kasvama, kui kontrollparameeter läheneb kriitilisele väärtusele. Hetkel, kui kontrollparameeter saavutab väärtuse λ_c , on teine võimalik püsiv olek b süsteemile kättesaamatu, mistõttu areng jätkub juba alanud suunas (vt joonis 3).

Joonis 3

Keele puhul on võimalike väljade loend tõenäoliselt väga pikk. Osa väljadest on väga sagedased ning näivad ühtviisi mõjutavat paljusid erinevaid keeli. Selliste väljade olemasolu kinnitavad eri keeltes toimuvad sarnased keelemuutused, nn naturaalsed keelemuutused. Sellised väljad põhinevad inimese füsioloogilistel ja tunnetuslikel omadustel. Et need on kogu inimsool ühesugused, siis on samasugused ka nendega seotud keelemuutused. Vastasel korral oleks naturaalse keele muutuste üldkehtivust raske seletada. Mõned teised väljad on aga idiosünkraatilised, sõltudes iga keelt ümbritsevast keskkonnast, näiteks võõrkeelte või eri sotsiolektide poolt keelele mõjuvad jõud, mis on juba oma olemuselt eri keelte puhul erinevad. Samamoodi on ka nendega seotud muutused vastavale keelele ainuomased.

Siinkohal võib tekkida küsimus, mis on vahet väljadel ja kontrollparameetritel, kui mõlemad on süsteemivälised jõud ja võivad esile kutsuda keele muutusi. Teooria järgi on väljade ja kontrollparameetrite erinevus selles, et kontrollparameetri väärtuse muutused võivad küll süsteemi püsivast olekust välja viia, kuid ei määra järgneva muutuse suunda. Väljad omakorda suudavad mõjutada ainult pisihälvete jaotust, s.t muutuse suunda bifurkatsioonipunkti, kuid ei saa süsteemi püsivast olekust välja viia. Katsun seda konkreetse näitega selgitada.

Eesti kirjakeeles on võimalik eitust väljendada ainult tegusõnaga väljendatud tegevuse eitamise kaudu (5a), kuid pole võimalik eitada mingit NP-d, jättes tegusõna jaatavasse vormi (5b). Indoeuroopa keeltes on kasutusel mõlemad võimalused ja tundub, et nende mõjul hakkab eesti keeles tekkima ka nimisõnafraasi eitamise võimalus. Näiteid võib selle kohta tänapäevasest eesti kõnekeelest leida (5c).

- 5   a   *Kõik lapsed ei lähe kooli*
       b   **Mitte kõik lapsed lähevad kooli*
       c   *?Kooli lähevad mitte poisid, vaid tüdrukud*

Tundub niisiis, et eesti keele eitussüsteemi mõjutab indoeuroopa keelte väli, mis vastupidiselt teooria ennustusele põhjustab eesti keeles samalaadse konstruktsiooni tekkimise. Näib, et indoeuroopa keelte väli on selle muutuse põhjus ja et see määrab ka tema kulgemise suuna, ilma et eitussüsteemi püsivus kuhugi kaoks. Kuid kui analüüsida seda muutust põhjalikumalt, siis ilmneb, et see on vaid näilisus.

Nagu nähtub näitest 5c, on eesti keeles võimalik eitada nimisõnafraasi sõnaga *mitte*. Tuleb aga märkida, et *mitte* ei ole grammatiline eitusmarker nagu *ei* või inglise keele *no* ja *not*, vaid on määrsõna, mis aitab tegusõnaga väljendatud eitust rõhutada ja täpsustada. Ainuke grammatiline eitusmar-

ker on eesti keeles *ei*. Seda väidet toetab tõsiasi, et neis keeltes, kus eituse väljendamiseks on mitu vahendit, tohib lauses korraga olla vaid üks grammatiline eitumarker. Eitust rõhutav määrsõna aga võib esineda ka koos grammatilise eitusega. Eesti keeles, kus *mitte* on määrsõna, võib ta esineda koos grammatilise eitumarkeriga, ilma et lause muutuks sellest keeleliselt vääraks. Kuid ta ei saa kanda üksi kogu eitust, sest pole eituse väljendamise grammatiline vahend. Ülaltoodu põhjal võib järeldada, et inglise keeles on käibel mõlemad eituse mallid (NP—negV ja negNP—V), eesti keeles aga on võimalik vaid NP—negV, kuid mitte *negNP—V.

Võib väita, et eesti keele eitussüsteemi püsivus kaob siis, kui kaob opositsioon, mille alusel NP—negV on lubatud, aga negNP—V mitte. Selline hetk saabub siis, kui määrsõna *mitte* reanalüüsitakse grammatiliseks eitumarkeriks. Selles punktis muutub tarind negNP—V eesti keeles lubatuks ja kogu eitussüsteem peab leidma uue püsiva oleku, mis lubaks mõlemal konstruktsioonil kõrvuti eksisteerida.

Sellise analüüsi põhjal ei ole inglise tüüpi eitusmall võimalik eesti keeles seni, kuni eesti keeles ei ole tekkinud inglise grammatilise markeri *no* vastet. Niisiis seni, kuni *mitte* ei ole reanalüüsitud, ei saa uut tüüpi eitusmall eesti keelde tulla. Seejuures on reanalüüsi tingimused praegusel juhul täpselt samasugused kui eelpool käsitletud grammatikaliseerumisuhtude korral. Üks kõige tõenäolisemaid reanalüüsi põhjusi on mingi konstruktsiooni sageduse kasv. See on samamoodi ka *mitte* puhul. Selleks et toimuks reanalüüs, peab *mitte* sagedus kõnes suurenema nii palju, et teda hakataks pidama samasuguseks eitumarkeriks kui sõna *ei*. Alles seejärel saab keelde tulla uut tüüpi eitus. Seega on eesti keele eitussüsteemi kontrollparameetriks sõna *mitte* sageduse kasv, mitte inglise või mõne muu keele mõju. Kaudselt toetab sellist arvamust tõsiasi, et uuelaadse eitumarkeriga lauseid toovad kuuldavale ka täiesti ükskeelsed inimesed. Täheldasin ise üht 85-aastast ükskeelset naiskõnelejat ütlemas lause *ta hakkab juba vähem mitte koera kartma*. Tema puhul on mis tahes võõrmõju välistatud ja arvestades seda, et nii vigaseid lauseid ei esine ei ajakirjanduses ega eetris, saab tema lauset seletada vaid *mitte* eitumarkeriks reanalüüsimisega.

Siinkohal võib muidugi väita, et inglise jt keelte mõjul ongi tõusnud *mitte* sagedus, mis on põhjustanud reanalüüsi, mis omakorda on põhjustanud inglise tüüpi konstruktsioonide tuleku eesti keelde. Ehk teisisõnu: kirjeldatud muutuse põhjus on siiski inglise mõju. Selline väide ei ole vale, kuid ta on lihtsalt teisel üldistustasandil kui ülalmainitu. Seda on lihtne näidata. Oletame, et eesti keel on teistest keeltest täielikult eraldatud. Põhimõtteliselt on aga siiski võimalik, et samalaadne muutus võib tekkida ka ilma ühegi keele mõjuta. Oletame, et keegi mõjukas isik (näiteks Arnold Rüütel) kasutab oma isikupära tõttu sõna *mitte* kuidagi eriti rõhutatult. Sellises olukorras võib kergesti juhtuda, et rahvas hakkab seda kõnepruuki matkima, mille tulemusel *mitte* sagedus kasvab, kuigi selle mõjuka isiku kõnepruugis ei tarvitsegi *mitte* kasutamine algselt sagedasem olla kui teistel inimestel, ta lihtsalt kasutab seda sõna kuidagi eriti ilmekalt. Sagedus hakkaks kasvama alles siis, kui *mitte* muutuks "populaarseks". Mingil hetkel, kui *mitte* sageduse kasv (selle süsteemi kontrollparameeter λ) saavutaks oma kriitilise väärtuse, toimuks reanalüüs ja *mitte* muutuks grammatiliseks markeriks. Sel hetkel kaoks süsteemi püsivus, sest grammatilise NP—negV ja mittegrammatilise *negNP—V eristus on kadunud, ja uuelaadne eitusmall olekski keelde tulnud ilma mingi võõrmõjuta.

Ainult võõrmõjude rõhutamine ei võimalda siiski avada muutuse sügavat olemust, seda, et põhimõtteliselt on tegu grammatikaliseerumisega, mil-

le võiks põhjustada ka mingi teine tegur kui võõrmõju. Niisiis, välja ja kontrollparameetri mõiste eristamine võimaldab välja tuua muutusele omased üldtingimused (näiteks uue eitusmarkeri tekke), jättes samas siiski avatuks võimaluse näidata, et võõrmõjul võib muutuse suuna kujunemisel oma osa olla. Välja ja kontrollparameetri eristamine võimaldab ka seletada, miks teatava suunaga muutused on teatavates süsteemides isegi tugeva välja olemasolu korral võimatud²⁸ või miks näiliselt välja poolt põhjustatud muutus ei toimunud mingis süsteemis varem, kuigi väli oli olemas juba ammu.²⁹

Olles nüüd põgusalt vaadelnud, kuidas keelemuutused makrotasandil toimivad, oleks sobiv välja tuua ka need mikrolingvistilised tegurid, mis süsteemi arengu bifurkatsioonipunktis kindlaks määravad. Iseorganiseeruvate süsteemide teoorias tähistatakse neid mõistega *fluktuatsioon* (pisihälve).

Nagu ülalpool juba korra mainitud, on fluktuatsioonid süsteemi või teda ümbritseva keskkonna püsiva oleku väikesed ajutised korrapäratud muutused. Tasakaalustatud olekus on neil pisihälvetel süsteemile nullilähedane mõju. Nad tekivad ja hääbuvad pidevalt süsteemi erinevates osades, kuid ei kutsu süsteemi olekus esile mingeid suuremaid muutusi. Kui näiteks kahe plaadi vahel olevat vedelikukihti nõrgaltki mõjutada (pannes sõrme plaadile), siis tekitab see kohe vedelikukihis muutuse, kuid niipea kui mõju lakkab, taastub endine olukord. Selline süsteemi keskmise oleku lokaalne lühiajaline muutus ongi pisihälve.

Kui aga süsteem kaotab bifurkatsioonipunktis oma püsivuse, pisihälbed enam ei hääbu, vaid muutudes anomaalselt tugevaks, viib üks neis süsteemi üle uude püsivasse olekusse. Seda nähtust kutsutakse korra tekkeks pisihälvete toime.³⁰

Struktuuri loovat osa etendavad pisihälbed kõigis iseorganiseeruvates süsteemides. Keeles on nad seotud keele varieerumisega. Varieerumine on olemas kõigis loomulikes keeltes ja igal keeletasandil. Keel varieerub niihästi ruumis kui ka erinevate ühiskondlike rühmade ja üksikkõnelejate kõnepruugis, kuid ka ühe ja sama inimese kõnes.

Tuleb aga märkida, et varieerumine iseenesest veel pisihälve ei ole, sest erinevalt pisihälvetest on mingi variaabli erinevate variantide esinemust võimalik tõenäosuslikult hinnata. Pisihälbed on põhimõtteliselt etteaimamatud ja seetõttu on nad keeleteadlaste tähelepanu alt siiani kõrvale jäänud (kui psühholingvistikas kasutatav kõnevigade uurimine välja arvata). Pisihälvete uurimise muudab keeruliseks seegi, et keel varieerub mitmel eri tasandil. See, mis keele ühel tasandil mahub varieerumise sisse, võib teisel tasandil olla pisihälve: oletame, et keeles on mingi variaabel */nud/*, millel on variandid *[nd]* ja *[nud]*. Kõik ühiskonnaklassid kasutavad oma kõnes mõlemat varianti, kuid erineva sagedusega. Kui valida üks suvaline keelekasutaja, siis tema kõnes peaks mõlema variandi esinemissagedus vastama ta sotsiaalse klassi omale. Tegelikult aga on see ilmselt väga harva nii: ikka võib täheldada mõnd pisihälvet. See võib olla tingitud vestluskaaslase mõjust, juhusest või inimese eripärast kõnelda natuke teistmoodi kui teised tema klassi kuuluvad inimesed. Et mõni teine keelekasutaja hääbib samalaadsetel põhjustel teises suunas, siis süsteemi keskmine olek ei muutu. Iga selline hälve on mingi ühiskonnaklassi puhul süsteemi keskmise oleku suhtes fluk-

²⁸ M. E h a l a, Explaining Bipositional Head-Complement Order in Adpositional Systems. — Proceedings of LP'94. Praha (trükkis).

²⁹ M. E h a l a, Russian Influence and the Change in Progress in the Estonian Adpositional System. — Linguistica Uralica 1994, lk 177–193.

³⁰ I. P r i g o g i n e, I. S t r e n g e r s, Order out of Chaos.

tuatsioon, kuid kui lähtuda inimese enda kõneharjumustest, võib tegu olla täiesti reeglipärase varieerumisega. Teisest küljest, kui me oleme leidnud [nd] ja [nud] sageduse kogu keele kohta tervikuna, siis selle süsteemi suhtes on pisihälveteks ka juba eri klasside kõnepruugid. Kõik oleneb sellest, kui üksikasjalikult uurida. Traditsiooniline strukturalistlik keeleteadus uurib enamasti kogu keelt ja seetõttu tuleb ka palju idealiseerida. Sellise lähene-mise korral jäävad pisihälbed vaatluse alt välja. Sotsiolingvistika meetodid on üksikasjalikumad ja see võimaldab seletada paljut sedagi, mis päris kee-leteadus vaba varieerumise alla paigutab ja kõrvale jätab. Diakrooniline kee-leteadus, kui ta soovib seletada, kuidas muutused keeles tekivad ja välja ku-junevad, peaks eeskätt pisihälvetele tähelepanu pöörama.

Lisaks varieerumises peituvatele pisihälvetele on keeles ka teist laadi fluk-tuatsioone. Kõige üldisemalt võib nad kokku võtta mõistesse *keelevaad*. Ta-valiselt on need keeles kehtivate reeglite ühekordsed rikkumised. Kõige tüü-pilisemad on sellest tüübist näiteks analoogiavead (näiteks ainsuse omasta-vas *õlle* asemel *õlu*) või võõrmõjulised vead.

Keel kaldub niisiis kogu aeg keskmisest olekust lõpmatult kõrvale, ometi ei kaota ta seetõttu oma struktuuri ega muutu kaoseks. Keel on nagu muud-ki iseorganiseeruvad süsteemid struktuurikindl, s.t ta püüab maha suruda kõike, mis keskmisest olekust kõrvale kaldub. Keele struktuurikindluse ta-gab see, et ta ülesandeks on suhtluse vahendamine. Iga suhtleja lähtub ala-teadlikult maksiimist, mis tagab niihästi keele toimimise kui ka tema struk-tuurikindluse. Wilhelm von Humboldt on selle sõnastanud nii: "Ükski inime-ne ei saa rääkida mitte kellegagi teistmoodi, kui see samas olukorras temaga räägiks".³¹ Kõnelejast, kes seda maksiimi ei arvesta, ei saada aru või saadakse valesti aru. Üksikisik võib endale seda lubada, kui aga kogu ühiskond se-da ei arvesta, läheks keel kiiresti üle kaoselisse olekusse ja lakkaks suhtle-misvahendina toimimast.

Kuigi keel on tulvil pisihälbeid, ei vii kaugeltki iga fluktuatsioon uute struktuuride tekkeni. Seega ei saa keelemuutusi põhjendada pisihälvetega. Fluktuatsioonid on küll uute reeglite aluseks, ehk kui kasutada noogram-matikute teoreetiku Hermann Pauli mõtet, on iga reegel kunagi viga olnud, kuid nendega ei saa muutust seletada, vaid ainult kirjeldada.

Bifurkatsiooniteooria kohaselt viivad pisihälbed keele üle uude püsivasse olekusse bifurkatsioonipunktis ehk hetkel, mil süsteemi püsivus on kadu-nud. Alljärgnevalt annan väikese ülevaate, mida nimelt keele püsivuse kao all mõista ja miks fluktuatsioonid sellises olekus kasvama hakkavad.

Nagu ülalpool mainitud, iseloomustab keele puhul bifurkatsioonipunkti mingi olulise eristuse või vastanduse kadumine või veidi üldisemalt öeldes, mõne keelereegli ähmastumine. Seda hüpoteesi võib ilmetada juba toodud näidetega. Eesti keele astmevahelduse tekke hetkel tingis pearõhu prominent-suse tõus olukorra, kus pearõhulise ja rõhutu pika kinnise silbi vaheline eris-tus ähmastus. Selle tulemusel kadus süsteemi püsiv olek ja toimus muutus, mille tagajärjel kahanes rõhuta silpide tugevus, muutes selle eristuse taas ka-tegooriliseks. Samamoodi viis afrikaani keeles grammatiliste sugude kokkusu-lamine omadussõnasüsteemis olulise eristuse kadumiseni. Selle tagajärjel muutus sufiksi *e* esinamus peaaegu täiesti juhuslikuks. Ka eesti keele eitus-süsteemi püsivus kaoks, kui lakkaks negV—NP ja *V—negNP eristamine.

³¹ W. von H u m b o l d t, Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaus und ihren Einfluß auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts. Tsiteeritud artiklist: R. K e l l e r, Invisible-Hand Theory and Language Evolution. — *Lingua* 1989, Vol. 77, lk 113—127.

Kõigi nende juhtude puhul on oluline, et reegli või erisuse kadumisel kasvab süsteemisisene variatiivsus. Oletagem, et niisuguse variatiivsuse teke iseloomustabki keele püsivuse kadu, mis tingib süsteemi ülemineku uude püsivasse olekusse, kus variatiivsus on kadunud, või nagu afrikaani keele puhul — uue sisuga täidetud, s.t muutunud mingiks teiseks eristuseks. Selle hüpoteesi kohaselt peaks variatiivsus olema keeles ajutine nähtus, mis on eranditult alati suunatud mingi kategoorilise vastanduse tekkele. Paraku näib, et keeles on küllalt pikaajalist variatiivsust, mis ei näita mingeid kadumise märke. Hea näide on kas või *nud*-kesksõna tunnuse varieerumine: nii [*nud*] kui ka [*nd*] on käibel kõrvuti, ilma et kumbki teineteist lõplikult välja tõrjuks. Samalaadseid näiteid võib leida hulgaliselt ka teistest keeltest. See-ga ei ole igasugune variatiivsus sugugi seotud keele ebapüsivusega.

Kuid kui lähemalt uurida, siis selgub, et püsival ja ebapüsival variatiivsusel on väga erinev olemus, mis seisneb selles, et püsiv variatiivsus põhineb teataval eristusel, aga ebapüsiv variatiivsus tekibki nimelt eristuse kao tõttu. Teiste sõnadega väljendudes põhineb püsiv variatiivsus mingil ühiskondlikul, funktsionaalsel või stiililisel reeglil, mis määrab, kes ja millises olukorras mingit varianti kasutab. Ebapüsiva variatiivsuse korral pole sellise reegli andmine ka põhimõtteliselt võimalik, sest mingit reeglit lihtsalt pole. Keelemuutuste bifurkatsiooniteooria järgi on keelemuutuse eelduseks just seda tüüpi variatiivsus. Vaatleme lähemalt, mis toimub keeles ebapüsiva variatiivsuse olukorras.

Püsiva variatiivsuse korral järgivad kõnelejad teatavaid ühiskondlikke, funktsionaalseid või stiililisi reegleid, mille tulemuseks on keele makrotasandil küll variatiivsus, kuid mikrotasandil suhteline determineeritus. Selline määratus on võimalik, sest kõnelejad teavad (alateadlikult) variatiivsuse aluseks olevaid reegleid ning järgivad neid. Olukorras, kus kõik teavad, milline on reegel, ja seda järgivad, ei ole muutus võimalik. Hoopis teistsugune on aga olukord ebapüsiva variatiivsuse korral. Selle tüübi puhul lähtutakse variantide valikul sageduse tabamise põhimõttest (*probability matching*).

Sageduse tabamine on psühholoogiline ja käitumuslik nähtus, mis iseloomustab niihästi inimesi kui ka teisi liike. Selle nähtuse olemus seisneb võimes korrata oma tegevuses mingi nähtuse sagedust. Sageduse tabamise klassikaline näide on T-labürindi läbimine. Labürindi mõlemasse haara pan-nakse toitu 25% ja 75% sagedusega. Katseloom, kes iga labürindi läbimise puhul seisab ülesande ees, kumba kätt pöörata, õpib lühikese ajaga tabama, kuidas toit T-haarades jaotatud on (see ei tähenda, nagu keeraks ta iga kord õiges suunas, vaid seda, et ta pöördub 25%-l juhtudest üht- ja 75%-l juhtudest teist kätt. Kas ta toitu leiab, on juhus küsimus). On ka suhteliselt palju tõendeid, et inimesedki lähtuvad sageduse tabamise strateegiast.³²

William Labov on rakendanud sageduse tabamist keelelise variatiivsuse seletamiseks.³³ Ta räägib sageduse tabamisest küll vaid lapse keeleomandamisega seoses, kuid pole vähimatki alust arvata, nagu oleks sageduse tabamise puhul tegu vaid keeleomandamise kaasnähtusega. W. Labovi säärane seisukoht on otseselt tingitud asjaolust, et generatiivne keelemuutusmudel tunnustab üksnes omandamisega kaasnevaid muutusi. Igapäevaelus toimuv sageduse tabamine jääb selle mudeli seletuspiirkonnast lihtsalt välja. Bifurkatsiooniteooria aga püüab rakendada sageduse tabamist seal, kus see on alati aktiivne olnud, nimelt igapäevases keskkonnaga kohanemisel.

Kujutame hetkeks ette ebapüsivat olukorda. Oletame, et [*nd*] esineb kõnes 25% ja [*nud*] 75%, kusjuures selline sagedus on jäänud pärandiks ajast,

³² R. Gallistel, *The Organization of Learning*. Cambridge, Massachusetts, 1990.

³³ W. Labov, *Principles of Linguistic Change I. Internal Factors*. Oxford, 1994.

mil need variandid esinesid reegli alusel. Hetkel, kui reegel kadus, hakkas selle variaabli esinemust korraldama sageduse tabamine. Iseenesest võiks sageduse tabamisel põhinev jaotus olla ka püsiv, kuid keele puhul muudab olukorda tõsiasi, et keel kannab tähendust. Vähemalt on võimalik püstitada hüpotees, et kõnelejad püüavad tõlgendada kõike, mis keeles on, mingit tähendust (ka ühiskondlikku ja stilistilist tähendust) kandvana. Olukorras, kus jaotusel puudub kindel alus, võib iga väiksemgi statistiliselt määratud esinemuse hälbimine viia distributsiooni põhjaliku muutumiseni. See tähendab, et kui keegi on alateadlikult rakendanud oma keelelist loovust ja püüdnud variatiivsust kuidagi tõlgendada, siis ta käitumine, kuna see ei lähtu enam sageduse tabamise strateegiast, võib seda tasakaalu kergesti muuta selles suunas, mis toetab tema analüüsi. See tekitab olukorra, kus teisedki võivad seda variatiivsust samamoodi tõlgendada hakata, mis muidugi viib protsessi süvenemisele. Sellisel moel võib pisihälve, mis tavaolukorras jäänuks vaid ühekordseks, suunata süsteemi uude makroolekusse.

Kõik see näitab, et pisihälvetel on keele arengus erakordne osa, millele tänapäeva keeleteadus ei ole minu arvates piisavalt tähelepanu pööranud. Artikli viimases osas püüangi vaadelda, kuidas fluktuatsiooni mõistet saaks rakendada integreeritud keeleteooria loomisel ühendava lülina.

Mitmetasandiline seletus

Keelenähtusi on võimalik seletada erinevatel tasanditel. Olenevalt keeleteadlase suundumusest on mingi tasand tavaliselt eelistatum. Näiteks generatiivse grammatika traditsioonis on seletuses kesksel kohal grammatika ja keelemeele struktuurile viitamine, s.t keelenähtus loetakse seletatuks, kui on võimalik näidata, millisel viisil see nähtus tuleneb grammatika põhimõtete koostmõjust. Niisuguse seletuse jaoks on kõrvalise tähtsusega, kuidas nähtus võis ajalooliselt kujuneda või millised on psühholingvistilised protsessid, mis selle nähtuse aluseks on. Kuigi generativistid ei eita, et kaks eespool viidatud keeleteaduslikku probleemi on põhimõtteliselt olulised, peavad nad siiski grammatikakirjeldust esmaseks ega pööra erilist tähelepanu nn kõrvalküsimustele. Sellise lähenemise üks olulisemaid riske on, et kaotatakse erinevate keeleteaduse harude side. Nagu ma artikli esimeses osas väitsin, on selline olukord tänapäeva generatiivse keeleteaduse põhiline nõrkus.

Mitmetasandiline seletus on keelenähtuste niisugune seletus, kus lisaks keele makrostruktuuri seaduspärasuste sõnastamisele tuuakse välja niihästi selle nähtuse aluseks olevad psühholingvistilised protsessid kui ka ta ajaloolise kujunemise põhimõttelisel mudel. Mitmetasandilise seletuse vajadust on ehk kõige paremini mõistetud keeletüpoloogilistes uuringutes³⁴, kuid põhjalikult läbitöötatud mitmetasandilisi seletusi, mis eksplitsiitselt eeldavad, et keeleuurimisele lähenetaks integreeritult, on ilmuma hakanud alles hiljuti.³⁵

Tõeliselt integreeritud keeleteooria loomine on alles algusjärgus. Millised on tema põhipostulaadid, kui selline teooria peaks kunagi välja töötatama, näitab aeg. Ma saan väljendada vaid oma veendumust ja usku, väites, et sellise teooria saaks üles ehitada iseorganiseerumise põhimõtetest lähtudes. Allpool toodud näide, milles vaadeldakse seaduspärasusi, mis määravad kaassõnasüsteemis põhisõna ja tema laiendi sõnajärje, osutab vaid põgusalt sellele, mismoodi niisugune lähenemine võiks minu arust praktikas välja näha.

Põhisõna ja tema laiendi vastastikune paiknemine on kaua olnud keele-

³⁴ Vt Explaining Language Universals. Oxford, 1988.

³⁵ Näiteks C. J. H a l l, Morphology and Mind. London, 1992.

teadlaste huviorbiidis ja sellest lähtudes on keeli ka tüpoloogiliselt liigitatud. Päris rahuldavat seletust ei ole põhisõna ja laiendi fraasisisesele järjekorrale ja sõnajärjele üldisemalt suudetud anda, kuigi on esitatud huvitavaid hüpoteese³⁶ ja ka põhjalikult läbi töötatud üksikküsimuste käsitlusi³⁷. Püüan rakendada mitmetasandilist seletust selle üldise nähtuse ühe väikese, kaassõnasüsteemiga seotud seiga seletamiseks.

Põhisõna ja laiendi järjekorra alusel jagatakse keeled tavaliselt prepositsionaalseteks ja postpositsionaalseteks keelteks, vastavalt sellele, kas kaassõnad eelnevad kaassõnafraasis oma laiendile või järgnevad sellele. Tihtipeale aga jäetakse täiesti tähelepanu alt kõrvale tõsiasi, et mõnes keeles (nagu ka eesti keeles) on niihästi ees- kui ka tagasõnu. Kutsun selliseid keeli bipositsionaalseteks.

Nähtus ei vääriski ehk muud kui ainult deskriptiivsuse huvides äranimetamist, kui sellega ei kaasneks tüpoloogilises plaanis huvitavaid seaduspärasid. Neid seaduspärasid on hea ilmestada soome-ugri keelte näitel. Nagu hästi teada, on soome-ugri keeled üldiselt postpositsionaalsed, kuid lapi ja läänemeresoome keeltes esineb ka prepositsioone, s.t viimati nimetatud on bipositsionaalsed. Läänemeresoome ja lapi eessõnu peetakse nende keelte hiliseks arenguks ja seda seletatakse prepositsionaalsete germaani, slaavi ja balti keelte mõjuga.³⁸ See on kahtlemata nii, kuid tegu pole siiski lõpuni rahuldava seletusega, sest see ei seleta, miks ei ole eessõnu permi keeltes, mis ometigi on olnud tugeva vene mõju all sajandeid ja kus on palju vene laene.

Kui olla veel päris täpne, siis on udmurdi keel laenanud vene keelest kaks kaassõna: *padu* 'pärist, tõttu' ja *õnpуч* 'lisaks'.³⁹ Need laenud annavad kahtlemata tunnistust, et vene keele mõju on tugev, kuid vastupidiselt ootustele ei ole nad udmurdi keeles eessõnad, vaid tagasõnad. Asja teeb veelgi huvitavaks see, et kaassõna *padu* võib esineda vene keeles niihästi ees- kui ka tagasõnana ja *õnpуч* on vene keeles adverb, mis võib esineda kõnes ka nimisõnafraasi järel. Fakt, et udmurdi keel on laenanud vene keelest vaid neid kaassõnu, mida saab kasutada tagasõnadena, osutab selgelt, et läänemeresoome ja permi keeltele peab olema mingeid olulisi struktuurseid erinevusi, mis võimaldavad esimesel keelterühmal eessõnu laenata, kuid teisel mitte. Nende struktuuriliste erinevuste väljatoomine kujutaks endast mitmetasandilise seletuse makrolingvistilist osa. Selleks on vaja hetkeks peatuda soome-ugri keelte kaassõnasüsteemide kujunemisel.

Üldiselt arvatakse, et soome-ugri keelte kaassõnasüsteemid ei ole arenenud välja soome-ugri algkeele kaassõnasüsteemist, sest tollal ei olnud veel kaassõnu, vaid need on arenenud iseseisvalt soome-ugri keelte eri harudes.⁴⁰ Enamik soome-ugri kaassõnu on tekkinud nimisõnadest grammatikaliseerumise tulemusel. Sellega seoses tuleb märkida, et nagu arvatakse, ei olnud alus ega öeldis soome-ugri algkeeles käändega markeeritud ja nimisõna täiendid (omadus- ja nimisõnad) ei ühildunud oma põhisõnaga, vaid olid põhivormis.⁴¹

³⁶ W. P. Lehmann, A Structural Principle of Language and Its Implications. — Language 1973, nr 49, lk 47—66.

³⁷ J. A. Hawkins, Word Order Universals. New York, 1983.

³⁸ V. Tauli, Structural Tendencies in Uralic Languages. Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series 17. London—The Hague—Paris, 1966; К. Е. Майтинская, Служебные слова в финно-угорских языках. Москва, 1982.

³⁹ К. Е. Майтинская, Служебные слова в финно-угорских языках.

⁴⁰ Основы финно-угорского языкознания. Вопросы происхождения и развития финно-угорских языков. Москва, 1974.

⁴¹ Основы финно-угорского языкознания. Вопросы происхождения и развития финно-угорских языков.

Kui kaassõnasüsteemid tekkisid ugri, permi ja volga-soome keeltes, siis kandus see süntaktiline mall üle ka kaassõnafraasidesse, sest kaassõnad tekkisid valdavalt nimisõnafraasi põhisonast. Niisiis, nendes keeltes on kaassõna laiendid oma põhivormis (nimetavas käändes). Vaatamata sellele, et kõigis nimetatud keeltes on aja jooksul välja kujunenud rikas käändesüsteem, ei ühildu nimisõna laiendid oma põhisonaga arvus ega käändes.

Kuigi ka läänemeresoome ja lapi kaassõnad kujunesid põhiliselt nimisõnadest, oli nende aluseks olev süntaktiline konstruktsioon mõnevõrra teistsugune. Erinevalt soome-ugri algkeelest ühildusid varajases läänemeresoome algkeeles nimisõna omadussõnalised täiendid põhisonaga arvus ja käändes ning nimisõnalised täiendid olid omastavas käändes.⁴² Et tagasõnad arenesid enamasti nimisõnalise täiendiga nimisõnafraasi põhisonast, siis on tänapäeva läänemeresoome ja lapi tagasõna laiend omastavas käändes. Ja erinevalt teistest soome-ugri keeltest ühildub omadussõna nimisõnafraasis oma põhisonaga arvus ja käändes (vähemalt suures osas).

Niisiis võib nende erinevuste põhjal jagada soome-ugri keeled kahte rühma: üks hõlmab ugri, permi ja volga-soome keeli, teine lapi ja läänemeresoome keeli. Et see jaotus langeb täpselt kokku soome-ugri keelte postpositsionaalseteks ja bipositsionaalseteks keelteks jaotamisega, siis on alust arvata, et ülaltoodud erinevused mängivad kaassõna vormivõimaluste kujunemisel otsustavat osa.

Veelgi enam, samasugused tingimused näivad kehtivat bipositsionaalsuse puhul ka teistes keeltes. Indoeuroopa keeltest sarnanevad vähemalt saksa, vene ja ladina keel läänemeresoome keeltega, lubades kaassõnasüsteemis nii ees- kui ka tagasõnu, kuigi eessõnad on suures ülekaalus. Saksa keeles on vähemalt 18 tagasõna⁴³, vene keeles on täheldatud 15 kaassõna, mis võivad esineda tagasõnana, kuid nende kogusagedus on suhteliselt madal (umbes 2%).⁴⁴ Ladina keeles on vähemalt kaks kaassõna, mis esinevad mõlemas asendis (*causa* 'tõttu' ja *gratia* 'tänu') ning üks puhas tagasõna (*tenus* 'kuni'). Inglise, rootsi, prantsuse ja tänapäeva kreeka keel sarnanevad aga ugri ja permi keeltega, lubades kaassõnu esineda vaid ühes positsioonis. Et saksa, vene ja ladina keeles määravad kaassõnad kindlaks oma laiendi käände, aga inglise, prantsuse, kreeka ja rootsi keeles on kaassõnade laiendid põhivormis, siis on alust mõnevõrra laiemaks keeletüpoloogiliseks üldistuseks. Olen selle sõnastanud kui bipositsionaalsuse tingimuse: üheski keeles ei saa olla korraga nii ees- kui ka tagasõnu, kui selle keele kaassõnad ei määra kindlaks oma laiendite käänat ja nimisõna täiendid ei ühildu põhisonaga arvus ja käändes.

Bipositsionaalsuse tingimus on esitatud üsna kategooriliselt, kuid on muidugi võimalik, et ta tegelikult nii universaalne ei ole. Arvestades seda, et keeles on vähe absoluutseid universaale, on isegi tõenäoline, et ka bipositsionaalsuse tingimusel on maailma keeltes erandeid. Sel puhul oleks tegu nn statistilise universaaliga. Kahjuks on bipositsionaalsuse tingimuse universaalsuse astet raske kontrollida, sest enamik grammatikakäsiraamatuid libiseb nii kõrvalist nähtusest tihtipeale vaikides üle. Olgu tema üldkehtivusega kuidas on, vaatleme, mida seda sorti seletus võimaldab.

Ülalesitatud kujul on bipositsionaalsuse tingimus tüüpiline keele makrotasandi seaduspära. Tema eesmärk on seletada keele struktuuralseid võimalusi, välja tuues need tingimused, millest käsitletava nähtuse esinemus sõl-

⁴² К. Е. Майтинская, Служебные слова в финно-угорских языках.

⁴³ N. Fries, Prepositions and Prepositional Phrases. A Contrastive Analysis. — Approaches to Prepositions. Tübingen, 1991.

⁴⁴ S. P. Hill, The *n*-Factor and Russian Prepositions. The Hague, 1977.

tub. Põhimõtteliselt ei ole oluline, millist formalismi kasutades ta on väljendatud. Teda oleks võimalik sõnastada ka generatiivse grammatika teooria mõisteid kasutades. Tõenäoliselt oleks siis grammatikas tegu mingi kahe mõõte vahelise sõltuvusega, mis tuleneks inimese kaasasündinud keelemeele struktuurist.⁴⁵ Tegelikult ongi generatiivse grammatika ülesanne formaliseerida keelte erinevusi keelemeele poolt pakutavate põhimõtete ja parameetrite poolt määratletud võimalustena ja generativistid ise peavadki seda laadi üldistuste formaalse esituse andmist keelenähtuste seletamiseks.

Asjasse süvenemisel on aga selge, et keele makrotasandi seletused ei ole tegelikult seletused, vaid lihtsalt üldistused, sest nad ei näita asjadevahelisi sügavamaid põhjuslikke seoseid. Ei ütle ju bipositsionaalsuse tingimus midagi selle kohta, miks üks osa keeli võimaldab bipositsionaalsust, aga teine mitte. Ta määrab vaid selle, millised keeled seda nähtust võimaldavad. Et seda nähtust tõeliselt seletada, on vaja tungida sügavamale ja vaadelda sama nähtust teisel tasandil.

Nii näiteks on tihti väidetud, et keelte sünkroonilised seaduspärad on põhjuslikult seotud diakroonilise aspektiga, ehk teisisõnu, et keelte erinevad diakroonilised arengud on põhjustanud erinevaid struktuuralseid võimalusi. Ka sellised seletused ei ole veenvad, sest nad ei küüni seletama, miks erinevatel keeltele on olnud erinev ajalooline areng. Diakroonilised seletused suudavad küll näidata iga keele puhul, kuidas mingi struktuurne iseärasus on tekkinud, kuid tuleb tõsiselt kahelda, kas nende põhjal on võimalik teha mingeid üldistusi, mis seletaksid sünkroonilisi eripärasid laiemal üldistustasemel. Keelemuutuste teooria igatahes seda ei võimalda, sest tema ülesanne on seletada muutuse tekkimise ja kulgemise mehhanismi üldistatult, aga mitte seda, miks mingis keeles üks või teine muutus tekib.

Kui aga eeldada, et keelel on mikrotasand, makrotasand ja neid kahte tasandit ühendav iseorganiseerumistasand, siis on võimalik makrolingvistilisi seaduspärasusi seletada mikrolingvistiliste faktoritega. Põhimõte on selles, et kui kõne määratleb keele makrostruktuuri samamoodi, nagu konvektsiooni makrostruktuuri määratleb see, kuidas molekulid vedelikukihis liiguvad, siis ei saa makrotasandil ette tulla midagi, mis pole võimalik mikrotasandil, s.t kõnes. Millised informatsiooni kodeerimisviisid on aga kõnes võimalikud, see sõltub teadvuse tunnetuslikest ja psühholingvistilistest põhimõtetest ja protsessidest. Kui oleks võimalik need tegurid välja tuua, siis oleks võimalik seletada ka makrolingvistilisi seaduspärasusi. Vaatleme, kuidas see õnnestub bipositsionaalsuse tingimuse puhul.

Kui keeles ei ole käändekategooriat, siis väljendatakse kaassõna ja ta laiendi vahelist süntaktilist seost sõnajärjega. Seetõttu, kui selline keel võimaldaks nii ees- kui ka tagasõnu, muutuksid mõned kaassõna ja nimisõna järgnevused (NP—P—NP) lause tõlgendamise seisukohalt kahemõtteliseks, mis tekitaks arusaamisel raskusi. Selline asjade seis annaks seletuse niihästi bipositsionaalsuse tingimusele kui ka sellele, miks bipositsionaalsus on tundlik vaid käändekategooria olemasolule: et noomenid on kaassõna ja nimisõna laiendid, siis sõltub just nende morfoloogilisest markeeritusest põhisõna ja laiendi seose viis. Kui aga keeles on käändekategooria olemas, siis väljendatakse kaassõna ja ta laiendi vahelist seost niihästi sõnajärje kui ka käändevormiga. Sellises keeles ei kujune järgnevused NP—P—NP probleemiks, sest kahemõttelisuse võimalus on tunduvalt väiksem.

Isegi juhul, kui ka esimest tüüpi keeltes ei ole järgnevused NP—P—NP

⁴⁵ M. E h a l a, Explaining Bipositional Head-Complement Order in Adpositional Systems.

tegelikus keelekasutuses kuigi sagedased ja kahemõttelisuse oht on tegelikult väike, tundub ülalesitatud seletuse põhimõte olevat siiski tõepärane: et käändekategooriata keeltes on sõnajärg kaassõnafaasis ainus süntaktilise sõltuvuse marker, siis takistab inimese lauseanalüüsi strateegia teistsuguse sõnajärje tekkimist, sest see muudaks ainsa kindla süntaktilise markeri (sõnajärje) kaassõnafaasis tähendusetuks. Käändekategooriaga keeltes on aga sama süntaktiline sõltuvus markeeritud esmajärjekorras käändevormiga ja sõnajärg on liiane. Seetõttu ei ole mingit lauseanalüüsi strateegias lähtuvat piirangut, mis ei lubaks näiteks määrsõnu nimisõnafaasiselises positsioonis reanalüüsida eesõnadeks.

Kuidas täpselt seda mikrolingvistilist seletust formaliseerida, ma ei tea (see peaks olema teoreetilise psühholingvistika ülesanne), kuid keelemuutuste bifurkatsiooniteooria abil on selle tõepärasust vähemalt võimalik kontrollida.

Niisiis eeldades, et kõik makrotasandi nähtused kasvavad välja pisihälvetest, on võimalik neid uurides selgusele jõuda, kas mingi makrostruktuurne olek (näiteks bipositsionaalsus) on mingi keele puhul püsiv või mitte. Selle väljaselgitamiseks on tegeliku keelekasutuse jälgimine liiga vaevaline võtte. Pealegi ei pruugi näiteks määrsõna fluktuatiivne kaassõnaks reanalüüsimine keele pindstruktuuris üldse avaldudagi. Seega tuleks praktikas niisuguseid olukordi katseliselt luua ja katseisikute reaktsiooni uurides järelda, kas üks või teine pisihälve on selles keeles võimalik või mitte.

Bipositsionaalsuse aluseks oleva mehhanismi uurimiseks saab eesti keele puhul korraldada psühholingvistilise katse: katseisikutele esitatakse grammatiliselt õigeid kaassõnafaasi sisaldavaid lauseid; lauseid, kus kaassõna on kasutatud vales positsioonis, kuid põhisõna kääne on õige (*ta puudus koolist tõttu kurnava haiguse*); ning lauseid, kus positsioon on küll õige, kuid põhisõna kääne on vale (*ta puudus koolist kurnav haigus tõttu*). Katseisikutel palutakse anda tagasiside otsekohe, kui nad on öeldud lause mõttest aru saanud, ja reaktsiooniajad mõõdetakse. Eeldades, et keeleloome ja analüüsi mehhanismid on oma põhiülesehituselt isomorfed, peaks ka fluktuatiivsetest lausest arusaamise kiirus olema võrdeline pisihälbe tekkimise tõenäosusega, s.t mida kergem aru saada, seda kergem ka moodustada. Niisiis, kui katseisikud saavad vigase positsiooni, kuid õige käändevormiga lausetest kiiremini aru kui lausetest, kus on vale kääne, kuid õige sõnajärg, siis toetavad katse tulemused ülalpool esitatud mikrolingvistilist seletust. Vastupidise või indifereentse tulemuse korral aga paneks see hüpoteesi õigsuse kahtluse alla. Ülalesitatu on esialgu veel ainult mõtteline katse, kuid ma ei näe ei tehnilist ega sisulist põhjust, miks seda ei võiks ka tegelikkuses läbi viia.

Mitmetasandilise seletuse viimase lüli moodustaks bipositsionaalsuse tekke sotsiolingvistiline analüüs. Ka seda on väga raske läbi viia, sest see nõuab reaalses ajas tehtavaid uuringuid. Pealegi tuleb tabada hetke, millal keelde hakkab tekkima esimene ebaharilikus positsioonis kasutatud kaassõna, s.t esimene eessõna tagasõnaliselt keelde või vastupidi. Tõenäosus, et sellist muutumist võiks tabada, on mis tahes keeles väga väike. Kuid mingi keelemuutuse konkreetse ühiskondliku tekkeloo kirjeldamise kõrval on sotsiolingvistilisi uuringuid võimalik kasutada ka keelemuutuse abstraktse teke- ja levikumehhanismi täpseks väljatöötamiseks. Selleks ülesandeks sobivad mis tahes muutused, mille kulgu on võimalik reaalses ajas jälgida. Et sotsiolingvistika ei tegele keele struktuuri olemusliku seletamisega, vaid sellega, kuidas mingi mikrolingvistiline nähtus on seotud ühiskondliku struktuuriga, siis kuulub ta rohkem kokku keelemuutumisteooriaga, mis samuti

ei seleta keelenähtuste olemust, vaid üldistaval tasandil seda, kuidas mikrolingvistilised nähtused kasvavad üle makrolingvistilisteks.

Ülaltoodud näite olulisim eesmärk oli näidata, milline on mitmetasandiliste seletuste esitamisel pisihälvete uurimise osa. Kõige suurema potentsiaaliga on seda laadi uurimistöö just nimelt keeletüpoloogia ja naturaalkeeleteaduse integreerimisel. Nagu bipositsionaalsuse näitegi puhul, oleks pisihälvete esinemust uurides võimalik avastada keeletüpoloogiliste seaduspäraste mikrolingvistilisi põhjusi: mida sagedasema makrokonstruktsiooniga on tüpoloogilises plaanis tegu, seda levinumad peaksid olema seda konstruktsiooni loovad pisihälbed, ja vastupidi: kui mõnd tunnust ei tule ette üheski keeles, siis ei tohiks olla ka vastavaid pisihälbeid. Seda laadi uurimistöö jaoks saab materjali koguda igapäevakeelest pisihälbeid üles tähendades, kuid ka kavalaid psühholingvistilisi katseid läbi viies.

Siinkohal lõpetan oma arutluse, mille eesmärgiks oli näidata, kuidas saaks keeleteaduse allharude erinevaid uurimismeetodeid ühendada, et oleks võimalik keeles toimuvaid protsesse ja nende aluseks olevaid põhimõtteid terviklikumalt seletada.

Lõpetuseks

Olen püüdnud artiklis kirjeldada tänapäeva keeleteaduse olukorda nii, nagu mina sellest aru saan, ja osutada, milline see peaks olema, et mulle meeldida. Ma ei arva, et minu arusaam oleks eriliselt uudne, seda laadi mõtteid on avaldanud ka teised (näiteks E. Coseriu või A. Meillet). Paraku ei ole nende tööd aga lääne keeleteaduses kuigi levinud, üldine õhkkond on teine. Praha koolkonna mõju all kasvanud idaeurooplasena ei ole ma sellesse õhkkonda iialgi suutnud täiesti sisse elada: võib-olla tuleb see asjaolust, et paljud keelefilosoofilised eeldused, mis seda õhkkonda loovad, ei tundu mulle tõsiselt võetavatena. Ma ei arva, et minu eeldused lõppkokkuvõttes õigemad oleksid, aga kas on siis selles midagi halba, kui inimene tahab asju oma parima äranägemise järgi ümber teha.

Ungari postmodernistlik romaan: näiteid ja tausta

HANNU LAUNONEN

1

Ungari on viimase kuue aastaga põhjalikult muutunud. Muutumise juured ulatuvad muidugi kaugemale. Pole siis ime, et muutunud on ka ungari kirjandus. Ja kui ühiskonna osas pole tegemist mitte pelga uuenemisega, vaid täieliku süsteemimuutusega, siis kirjanduses võime rääkida uuest paradigmast. Muutumine tuleb ilmsiks mitmel tasandil: see puudutab nii žanride hierarhiat, sisu kesksemaid dimensioone kui ka kujutuslaadi.

Varem oli juhtiv žanr olnud luule ja ka kirjandusalsed muudatused olid toimunud luules. Keel arenes lüürika pinnal 1950-ndate aastate algusest kuni päris 1970-ndate aastate lõpuni, nii nagu osutavad näiteks Sándor Weöresi, László Nagy'i, Sándor Csoóri ja Ferenc Juhászi teosed. Kirjanik tähendas-ki luuletajat, luuletaja täitis rahvuslikku missiooni, prohvetirolli, alates Sándor Petőfist kuni Gyula Illyésini.

Nüüd on uuendused kandunud proosa valdkonda. Põhirõhk langeb keelele, keeleeksperimentidele; erilist rahvuslikku missiooni enam ei ole. Missiooni võib ülimal juhul näha väga üldisel tasandil. Ungari kirjanik kirjutab ikka veel ungari keeles. Ta püüab (koos teiste idapoolse Kesk-Euroopa väikeste keealade kirjanikega) vastu seista ülemaailmsele keeleimperialismile, eelkõige inglise keele ülemvõimule.

Paljude üllatuseks ei suhtu ungari uus kirjandus täiesti eitavalt reaalsotsialismi maailma, mis on nüüd looja läinud, olles võimul püsinud neli aastakümnet. See maailm täitis 1990-ndate aastate kirjaniku kogemustepagasi kihiseva eluga, millest Kesk- ja Ida-Euroopa grotesk on tegelikult juba kaua ammutanud. Tasuks meeles pidada Franz Kafka tähelepanekut, et riigiamet ei ole sugugi juhmuse, vaid fantaasia pesapaik. Péter Esterházy lööklause János Kádári aegse süsteemi kohta kõlab nii: "Just sotsialism on keele jaoks kullaauk." Ja Esterházy teosed tõestavad selle lööklause paikapidavust.

Niisugused kirjanikud nagu Péter Nádas (snd 1942), Péter Hajnóczy (1942—1981), Géza Bereményi (snd 1946) ja Péter Esterházy (snd 1950) seisavad ungari traditsioonilisest proosast üsna kaugel. Nende kõigi osas kehtib postmodernismi kohta esitatud peamine üldistus: suurt narratiivi enam ei ole. Ja et niisugust narratiivi enam ei ole, on seda rohkem terviku osi, kilde. Uued rahvusvahelised kirjandusvoolud, prantsuse uus romaan, ladinaameerika kumulatiivne jutustamistehnika, Gabriel García Márqueze ja Jorge Louis Borge- se laadi mammutlaused ning lääneeuroopa postmodernistlik keelefilosoofia segunevad nende teostes ungaripärase taustaga. See tähendab muu hulgas ajatase- dite põimumist, tsitaatide ja moonutatud tsitaatide kasutamist, tööle vastavaid või poeetilisi seletusi sõnade päritolu kohta ning tüpograafilisi katsetusi. Esmajoones Péter Esterházy on ilmselge eelkäija Sándor Weöresi näol, iseäranis teosega "Psyché" (1972). Weöresi luule väljendab Ungari rokokoo ja varase biidermeieri aegseid unistusi, mille kohaselt kirjandus saaks funktsioneerida ainult vabas ja iseseisvas Ungaris. Luulet ei koormaks siis mure selle

pärast, et see peaks väljendama rahvuse olemasolu probleeme, vaid kirjandus võiks keskenduda armastuse, rõõmu ja kurbuse igavestele küsimustele.

Péter Hajnóczy jätab nendest kõige traditsioonilisema mulje. Tema teostes esineb veel terviklik teema. Ungari nüüdiskirjanikest on Hajnóczy küllap ainus, kelle temaatikat võib kõrvutada Géza Csáthi (1887—1919) omaga. Praegu jätab Csáth oma aja kohta hämmastavalt modernse, psühholoogiliselt terava mulje; tema kuulub nende väheste XX sajandi esimese poole prosaistide hulka, keda tuntakse oma maa ja isegi Euroopa piiridest kaugemal. Csáth kujutab sedasama maailma mis Musil, Kafka ja Hašek. Olles prosaist, on ta ikkagi ungari kirjanduse "neetud luuletaja". Ühest novellist teise valgustab ta kurja ja kurjuse probleemi: ta kujutab morfiniste, vargaid, prostituute, ematapjaid. Tema tegelastel ei saa Kannatuse müsteeriumist kunagi küllalt. Novellis "Väike Emma" viivad lapsed täide — Csáthile iseloomulikult — julma näitemängu, lummatuna täiskasvanute mõjust, peaosades timukas ja kohtunik. Niisamuti keerlevad ka Hajnóczy novellid joomise ja alkoholismi probleemideringis. Tegelaste põgusad, intensiivsed õnnehetked, delirioossed nägemused ja mälu keerdkäigud on Malcolm Lowry teose "Vulkaani jalamil" ("Under the Volcano", 1947) ungari variatsioon. Senikaua kui uuendused tähendavad esmajoonel ainevaldkonna uuendamist ja avardamist, ollakse alles teel postmodernismi, ehkki suur narratiiv on küll kõrvaldatud ja tervik kildudeks.

Päriselt uus ajajärk algab Péter Nádas ja Péter Esterházy loominguga. Nemad märkasid, et elus annab kirjanduseks muundada kõike — tõsi küll, "mälu- ja mõistemehhanismi jaoks võõrandatuna ja materialiseerituna" —, proosas võib kasutusele võtta kogu aastatuhandetega talletunud luulevahendite tagavara: häälikumaalingutest modernistliku keelefilosoofiani, mitmetähenduslikkuse niisõnavara- kui ka süntaksitasandil.

2

Nádas ja Esterházy on mõlemad sedavõrd isemoodi kirjanikud, et sarnasust peab osalt otsima väljastpoolt kirjandust.¹ Mõlemad on sündinud pärast sõda. Nad esindavad sugupõlve, kelle küsimustele 1950-ndatel aastatel ei vastatud. Nüüd vastavad nad ise. Nad kirjeldavad 1950-ndatest aastatest pärit kogemusi. Nádas ja Esterházy võtavad mõlemad aluseks seesuguse perekonnaromaani arhetüübi, mida näiteks Lajos Szopori Nagy on iseloomustanud oma monograafias "Soome perekonnaromaan" ("Suomalainen sukuroomaani", tlk Viljo Tervonen, 1986). Mõlemad töötlevad seda lähtekohta, nii et see muutub lõpuks peaaegu nähtamatuks. Péter Nádas romaani pealkiri on

¹ Ka huvi Esterházy vastu ületab kirjanduse piirid, on ületanud juba tema esikteose "Fancsikó és Pinta" ("Fancsikó ja Pinta", 1976) ilmumisest peale. Juba õppimisajal kippus Esterházy ühiskondlike sõltuvuste väljast ära märkide maailma. Temast sai matemaatik ja jalgpallur. Tema vend on mänginud Ungari koondises, hiljem professionaalina Austrias. Nimi Esterházy on mõiste. Niisiis pole ka Péter Esterházy ainuüksi sulesepp, vaid ühtlasi fenomen: hilise järeltulijana esindab ta suguvõsa, mille valduses oli omal ajal ligikaudu pool Ungari territooriumist ja mis kuulus Euroopa rikkaimate ja mõjuvõimsaimate hulka. Praegugi on Fertődi külas olemas "ungari Versailles", vürst Esterházy rokokostilis loss. Lossiruumides paikneb Haydni muuseum, mälestusena aastatest 1761—1790, kui Joseph Haydn töötas Esterházy suguvõsa teenistuses Kismartonis (Eisenstadtis) kapellmeistrina.

Soome või eesti kirjandusest pole Esterházy loomingule õieti paralleeli leida. Mõned jooned Markku Eskelineni ja Emil Tode teostes siiski meenutavad Esterházy proosakunsti: tegelaste sugu varjatakse sobivalt valitud nimede või neutraalsete asesõnade taha, ühes ja samas teoses võib olla mitu minajutustajat (Eskelinenil isegi mitukümme), keda pole võimalik üksteisest lahus hoida ega ka naljalt omavahel ühte liita (nad sulanduvad üksteisesse).

sümptomaatiliselt "Egy családregény vége" (1977; "Ühe perekonnaromaani lõpp", eesti keeles 1990. — *Tlk*).

Péter Esterházy "perekonnaromaan" on veelgi raskemini visandatav. See sisaldub teose "Südame abiverbid" teises pooles, minajutustaja ema mälestustes ja mõttevoolus.

Siiasamasse kuulub veel Géza Bereményi perekonnalugu "Legendárium" ("Legendaarium", 1978), mis haarab García Márqueze peateose moodi üle saja aasta pikkuse perioodi jutustaja minevikust. Márqueze omast erineb Bereményi proosa selle poolest, et jutustaja minevik ei osutu olevat müütiline.

Kas need teosed on romaanid? Ungari uuele proosakunstile on tüüpiline, et teose pealkiri viitab sageli žanrile. Tõsi küll, pealkiri "Egy családregény vége" ("Ühe perekonnaromaani lõpp") ei ütle, et tegemist on romaaniga, see viitab vaid žanritüübile. Niisugune teos nagu Péter Esterházy "Termelési regény" ("Tootmisromaan", 1979) pakub ennast aga välja kui žanri esindajat. See kujutab endast romaani alaliigi, 1950-ndate aastate skemaatilise "tootmisromaan" vallutat paroodiat. Tegelikult koosneb see kahest jutustusest, millest üks moodustab pealiini, teine liidab sellele omalt poolt hulga kommentaare. Žanriküsimus jääb lahtiseks. Aarne Kinnunen on Olli Jaloneni loomingust kirjutades teinud tähelepaneku, mis kehtib ka Ungari olude kohta: "Romaan niisiis uueb. Peaaegu igasugust proosat võib juba romaaniks nimetada" (Lukija 1991, nr 2). Esterházy paneb isegi 11-leheküljelise proosateksti "Fuharosok"² ("Voorimehed") alapealkirjaks *romaan*. "Bevezetés a szépirodalomba", 1991 ("Südame abiverbid"; originaal 1985) on tiitellehe järgi seevastu *sissejuhatus ilukirjandusse*. Ferenc Temesi "Por" ("Tolm", 1987) on kirjutatud leksikoni kujul, märksõnade kaupa. Tiitellehe žanrimääratluseks on *regény* ('romaan').

"Bevezetés a szépirodalomba" esineb hiljem päris pealkirjana Esterházy mammutteoses, mis on tema senise loomingu *summa totus theologiae*. See sisaldab 724 suurt lehekülge (1986). Mäng alapealkirjaga jätkub: seekord on see sama mis raamatu pealkiri, ainult väikese algustähega ja mõttekriipsude vahel — bevezetés a szépirodalomba —. Esitan hüpoteesi, et kõne all on silmapaistev teos. Ja peale selle: silmapaistvus tähendab praegusel juhul kunstilist novaatorlust. Mis mõttes uuendab siis Esterházy teos ungari kirjandust või ehk kirjandust üldse?

3

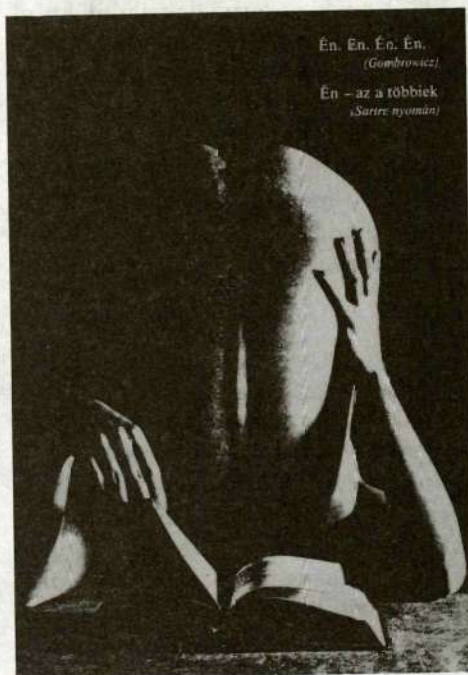
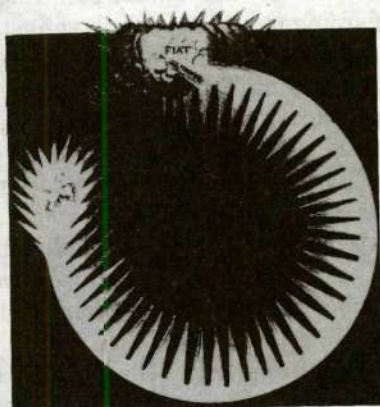
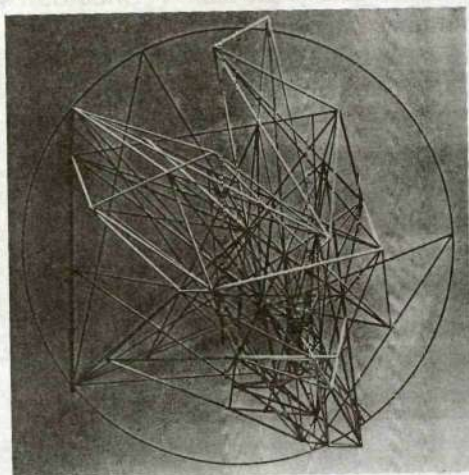
Kui inimene saab mingi uue aparadi, siis ta tavaliselt teab, mis otstarbeks see on muretsatud. Ta näeb, missugune see väljastpoolt on; üldiselt peab ta siiski leppima selle teadmisega, kuidas too uus asi funktsioneerib. Sageli piisabki sellest. Kuid funktsioneerimist puudutav info ei seleta veel seda, kus on uue asja koht asjade ja nähtuste universumis. Raamatu alguses on kolm pilti. Esimesel pildil näeme ringi ja ringi sees palju hulknurki, üksteise sees ja peal olevaid kolmnurki ja nende varje, nii et moodustub otsekui mitmejäsemeline tervik. Valitseb kerakujulisus: on see universum või inimese pea? Esimene pilt näib olevat foto.

Teine pilt on tehtud kas joonistuse või kollaaži vahenditega. Seegi on mustvalge. Pildi keskosa moodustab must auk koos plahvatuse märkidega; vasemal pool näeme tuvi, pildi ülaseras keskel sõna *fiat*. Et tegemist on ilmselt mingisuguse algplahvatusega, võiks *fiat* ehk viidata sõnadele maailma loomise loost *fiat lux* ('saagu valgus'). Sõna *fiat* asetseb suitsusambas. Pildil on eristatav ka midagi tõugutaolist.

² "Bevezetés a szépirodalomba", lk 569—579.

Raamatu esimesed pärisõnad esitatakse kolmandal pildil. See on foto alasti naisest, kes lehitseb raamatut, kuid väga isemoodi kombel. Turjale ja küünarnukkidele toetudes püsib naine äärmiselt ebamugavas asendis ja temast on näha ainult käed, selg ning istmiku kumerused. Raamat on naise selja taga nõnda, et tal pole võimalik seda näha. Ülal pildi paremas nurgas on sõnad: *Én. Én. Én. Én.* ("Mina, Mina. Mina. Mina") Ja järgmisel real: *Én — az a többiek* ("Mina — see tähendab teised."). Esimene tsitaat on omistatud Gombrowiczile, teine Sartre'ile.

Én. Én. Én. Én.
(Gombrowicz)
Én — az a többiek
(Sartre nyomán)

Kolm pilti, kolm vihjet: mitmetähenduslikkus, lugemise raskus ja *mina*-subjektide rohkus. Nende vihjete toel võib esialgu ka edasi liikuda.

Esterházy teos ei sisalda narratiivi. Selle asemel esineb raamatus palju, ikka ja jälle uusi *mina*-vormis rääkijaid. Need rääkijad satuvad üksteisega puhuti vastuollu ja esindavad eri sugu-pooli. Puudub igasugune rääkijatest kõrgemal asetsev jutustaja, kes kooskõlastaks eri rolle omavahel. Lisaks on raamatusse tihedasti lükitud laene,

võõraid tekste, mis on sagedasti sõnasõnalised tsitaadid (näiteks Piiblist või ungari nüüdislulest), aga niisama sagedasti ka moonutatud tekstid (muu hulgas Wittgensteini teostest). Raamatus esineb viiteid ligikaudu 800 luuletaja, prosaisti ja kunstniku loomingule. Laenusid koguneb ometi palju rohkem; paljudelt ungari kirjanikelt leidub mitu otsest või modifitseeritud tsitaati. Tähtsamate kunstiallikate hulka kuuluvad teiste seas Malevitši suprematistlik "Must ruut", Ferenc Banga joonistatud koomiksid ja Péter Nádasi Kuu-teemalised fotod.

Kui lugeja ei võta arvesse raamatu alguses esitatud Gombrowiczi ja Sartre'i tsitaate, võib ta lähtuda valedest ootustest. Kas on võimalik, et üks ja sama *mina* räägib ühekorraga mitme isiku häälel? See *mina* ei räägi kuigivõrd ühe inimese asjadest või mõtetest, vaid mitmete omast; otsekui leiaksid paljude inimeste omadused koha ühes hiiglasuures teadvuses. Kui Robert Musil, apostel Paulus, Ferenc Juhász või Anton Tšehhov on juba rääkinud või kirjutanud mingist asjast seist või paikapidavalt, ei sõnastata seda uuesti, vaid sulatatakse teksti osaks. Sama kehtib küll ebameeldivate, küll valelike, küll salakavalate tekstide kohta, mida on nopitud ajalehtedest, inimeste jutust ja tundmatutest allikatest. "*Mina räägin, mina, aga see 'mina' ei ole siiski väljamõeldud isik, vaid ta on romaanikirjanik, asjatundlik, kibestunud ja pettunud inimene, mina, mina räägin ära oma sõprade ja sõbrannade lood, nii ütles mulle K. ....*" Raamatusse moodustub lausete, lõikude ja tekstiühikute võrgustik, mis seisab koos headest ja viletsatest, inetutest ja ilusatest lausetest. Need tunduvad ütlevat: elunähtused ja keelenähtused vastavad üksteisele, kuigi igale elunähtusele ei leidugi talle vastavat keelt (võib-olla ainult mingisugune keelevorm). Kõik need laused esinevad vasturääkivuste ja mitmetähenduslikkuste mõjuväljas. Peaaegu iga osa, peatükk või tekstiühik on kirjutatud nõnda, et sõnum muutub mitmetähenduslikuks ja ühtlasi enesekeskseks. Autor sureb Roland Barthes'i kujutatud viisil ("Autori surm. Teksti sünd", 1993). Lõputud tsitaadid tähendavad just seda: autoritatiivset *mina* ei ole, on vaid minapildid. Nõnda muutuvad küsitavaks nii autorsus (*auteur*) kui ka autoriteet (*autorité*).

Esterházy teos on postmodernistlik ses mõttes, et hääled ja kõne on kaotanud oma algupära. Postmodernistlik teos tähendab intransitiivset tegevust. Kui lugeja saab enda kätte lineaarse kontinuumi (jutustuse), viitab see valmis eesmärgile. Sõnum areneb oma lõpp-punkti poole. Esterházy teoses ei kristalliseeru sõnum arenevaks, vastupidi, see mitmekesisust kogub aeg: eri subjektid räägivad üksteisest mööda. Kui ainsuse esimene isik esineb pidevalt ilma korreleeritud, võidakse jutustaja kindlaks määrata ainuüksi lingvistilises mõttes. Küsimus seisneb selles, kes ütleb *mina*, mõeldes iseennast. Keeleliselt tunneb Esterházy subjekti, mitte aga isikut. Keeles on see subjekt ju kõneaktist väljaspool "tühi".

4

Esterházy teose seisukoht saab selgemaks, kui võrrelda seda teise teosega, mis ilmus samal ajal. See teine on Péter Nádas "Emlékiratok könyve" ("Mäluaride raamat", 1986). Nádas teos on sama avar ja mitmedimensiooniline kui Esterházy "Bevezetés", kuid see on koostatud hoopis teistsugusel viisil.

Esterházy teos näitab maailma kaosena, Nádas kirjutis esitab selle ühtse ja jagamatuna. "Bevezetés" väljendab maailma mitmekesisust, "Emlékiratok könyve" selle unikaalsust. Mõlemas on kõne all maailma olemus.

Üks püüab ennast peaaegu kenootiliselt tähendusest tühendada. Teine püüab ennast täita. Esterházy töö on bihevioristlik, Nádas oma jällegi freudistlikult psühholoogiline. Mõlemad esindavad uut kirjandust.

Kui teose "Bevezetés" esimesed sõnad väljendasid subjekti killunemist, siis Nádas kirjutise Piiblist võetud moto (Jh 2,21) tihendab kõik ühte lähtepunkti: "Aga tema rääkis oma ihu templist."

Esterházy raamat tungib ühiskonnaelu valdkonda. See kujutab ühte idapoolse Kesk-Euroopa kolgast poliitilise prostitutsiooni pesapaigana; taustale asetub Habsburgide dünastia ja Austria-Ungari hiilgeaeg. Nádas töö kuju-

tab maailmakodanikku paljudes Euroopa maades, armastust omasoolise vastu, intsestilist armastust. Mõlemad tegutsevad valdkondades, mida teised väldivad.

Mõlemad armastavad pikka lauset. Üks lause võib enda alla võtta mitu lehekülge; koma ja semikoolonit kasutatakse sagedamini kui punkti. Vahe peitub selles, et Esterházy teos hüppab ja kargab, liigub ajaloost suure hooga tänapäeva ja tagasi, säilitab kummalise kerguse isegi sisu seisukohast julmades peatükkides, ka poliitilises pornograafias. Nádasi tekst hoiab objekti liikumatult paigal, kuid tungib kogu aeg sügavamale. Väikesed ja kerged kordused loovad teksti sidusust. See tekitab proustiliku mulje, nagu tehtaks teksti kõiepunumise moodi ja sellel punumisel pole algust ega lõppu, see kerib otse mõtete ja sündmuste voolust. See tõlgendab pilke, tundeid, indu, muiete ja naeru märkidekeelt omamoodi saladustesse pühendatute keeleks.

Mõlemad lähtuvad lapse maailmast. Kasutades Kristeva väljendit, kujutavad nad nii esioidipaalist (semiootilist) kui ka sümboolset staadiumi. Esiimeses staadiumis on inimene tumm, kõnevõimetu (nii nagu prantsuse *enfant* tähendab 'last' ja 'tumma'); tuksete rütmimall on olemas, kuid ilma tähendusteta. Esterházy teos püüab isegi kirja pildis matkida seda semiootilist, tuksumisesarnast pinget, kõigepealt palja nutu, hüüde või purske kujutuse-na (ä ä ä ä ä ää äääääääää ä äää ä ä ä). Edaspidi väljendub tuksumisesarnane pinge keele niisuguste omadustena, mida on tavaliselt seostatud luulega, rütmi ja kooskõladena, keele materiaalseid omadusi kätte saada püüdvate pausidena, tüpograafiliste esiletõstudenä. Kasutusele tulevad pildid ja matemaatikasümbolid. See semiootiline vool kõigutab kogu aeg sümboolset korda, murrab keele püsivaid, ühiskondlikke tähendusi, sama vool muudab hääguseks ka liigituse maskuliinumiks ja feminiinumiks (*mina* võib millal tahes olla kas mees või naine).

5

Ka Nádasi raamat kõigutab ühiskondlikke tähendusi. "Emlékiratok könyve" asetab keskpunkti inimese *teistsugususe*, mis tekib oma eripära mõistmisest. Teoses pööratakse pidevalt tagasi inimese semiootilise staadiumi juurde, lapse ja ema vahelise kontakti juurde, just niisamuti kui Esterházy raamatus "Bevezetés" tõuseb lõpuks esile selle üks koostisosa "A szív segédigéi" ("Südame abiverbid"), mis kujutab ema ja poja suhet. Sümboolne, järelikult isa Seadus tõugatakse võimult. Nádasi teos korraldab ümber terve ja haige, õige ja vale, normi ja sellest kõrvalekalduva vahelised suhted. See tõlgendab erisugususe mõistmisest johtuvaid tundeid, hirmu, tülgaust, lämbumist, aga ka rõõmu ja lõtvumist. See uurib konventsionaalsuse piire, eriti selgesti siis, kui kujutusobjektiks on jutustaja tumm ja vigane öde. Kujutamine haarab kinni semiootilisest, tummusest, sest objektidel endal ei ole keelt, on vaid märkide keel; aga see keel on võib-olla "kaunim ja isegi väärtuslikum kui meie keel, sest tema ainuke, kuid lõputult teisendatav sõna on puhas rõõm, lähtuv usaldusest palja olemasolu vastu".

Öde kujutatakse semiootilise, vanda sümboolse maailma osana. Nádasi peateose mõjukus põhinebki sellel vastandlikkusel, mis kristalliseerub peatükis "A fájdalom szépen visszatért" ("Valu tuli vähehaaval tagasi", lk 65—75).

Kõnevõimetu elab pideva kohalolu tegelikkuses, karjatuste, roomamise ja ahmimise maailmas. Ta tahab saada kõike siin ja praegu, tal pole aimugi, et kättevõidetud on vaid näilik. Väike öde ei tunneta äraoleku võimalikkust. Kui vend või vanaema lähevad ära, siis oleksid nad nagu tagasi tulemas. Ema on

kogu aeg kohal, haigevoodis. Poiss on siirdunud sümboolse korra maailma ja tajub, et ärakadunu võib mitte tagasi tulla, et haige võib olla ära minemas, mitte tagasi tulemas. Ta paneb tähele, et ema lamab kogu aeg ühes ja samas asendis, "suurtesse, pehmetesse, valgetesse patjadesse oli ta pea vajunud, otsekui magaks ta ilmlõpmata, ja tegi silmad lahti ainult siis, kui keegi tuppa tuli".

Nádasi teos avab poisi maailma väikeste detailide abil. Struktuuri põhimõtteks, mida Nádasi kohaldab, on rõhutatud ligidus (metonüümia), mitte vahetatavus (metafoor), mida kasutab Esterházy. Eemalolevaid asju või inimesi sobivad iseloomustama nende igasugused osakesed. Eemalolija on nii viisi lammutatud detailideks, nähtusteks ja omadusteks. Kujutusviis heidab objektidele udust valgust, nende piirjooned on hägustunud. Kaasa mõjub ka laiendite kasutamine. Rohked atribuudid või oma tähenduselt lähedased nimisõnad ei tõsta objekti sugugi selgelt esile, vaid ainult ümbritsevad seda: pea ei lama padjal, vaid vajub "suurtesse, pehmetesse, valgetesse patjadesse" (*nagy, puha, fehér párnákba süppedt a feje*); kokkusaamist õega peetakse ühes ja samas lauses algul "loomulikuks või peaaegu loomulikuks", seejärel "õigupoolest vastikuks". Asju ja nähtusi ei saa sõna abil paigale naelutada, näib tekst ütlevat. Nendega käib koos paljastamata saladusi, ja Nádasi tege-laskujud säilitavad veel 500 lehekülge hiljemgi oma müsteeriumid.

Mõni detail Nádasi teoses võib mõttevälgatusest lähedussotsioatsiooni-de teed pidi edasi areneda pisut samal viisil kui Marcel Prousti teoses kerib mälestused lahti Madeleine'i kook. Nádasi kujutatud poiss näeb nagi otsas võõrast palitut, "jämekoelist ja rasket palitut", niisugust, mis "võtab külge kõik väiksed udemed ja ebemed". On hämar, palitu on "võib-olla tumesinine". Äkki märkab silm palitul nõopi, kuldset nõopi. Selle detaili, palitust silmahakkava läikiva kuldnõobi nägemine tekitab poisi mõttes mälestuste ahela. Ahelas esimene on teine inimene, *tema* (*ő*), kelle sugu ei paljasta siinkohal ei asesõna ega öieti ka kontekst. Mõttevälgatust kujutatakse proustilikult üheainsa lausena. Allpool tutvustame algseisundit, tegelasi ja miljööd.

"Ja võib-olla oli see tumeda palitu küljes läikiv kuldnõop põhjuseks, et mulle tuli meelde tema, jällegi tema, kuidas ta tuleb üle lumelaikudega lagendiku minu poole, ja kunagise valuliku meeleolu puudutusena see tund, kui ma niisamuti, täpselt niisamuti seisin esikus ja mul polnud vähimatki lootust, et tema tõttu ja tema pärast tundud piin võiks minus millalgi lakata, ma vaatasin ennast peeglist ja arvasin, et kõik jääb alatiseks niimoodi, ja tõepoolest pole midagi muutunud, tookord oli sula nagu praegugi, ja et ma ei peaks koos temaga minema, tulin praegugi koju läbi metsa, ka tookord said mu jalad märjaks, ja ma kuulen otsekui neidsamu hääli söögitoast nagu tookord ja alati, toidunõude klirina-kolina sekka õe lollakaid karjatusi, vanaema väsimatut torisemist, mida ühtesoodu katkestab vanaisa heasoovlikult kannatlik mõmin; hääli, millest sa saad täpselt aru, isegi neid tähele panemata, nad on ju nii tavapäraselt tuttavlikud, et ei pea neid eraldi tähele panema; ja nende mitmesuguste ühtelangevuste tõttu võis näida nõnda, nagu ei oleks mingit vahet tookordse ja praeguse vahel, valu tuli vähehaaval tagasi, kuid nagi otsas rippuv võõras ja tundmatu palitu, mis meenutas mulle seda asjatut sõdimist armastusega, mida tundsin tema vastu ja olin alati mõeldaminevaks pidanud, just nimelt see palitu oli märgiks, et ma seisan siin siiski mitte tookord..." (lk 65).

Teemaks seatakse üles armastus, kuid see on vastuoluline, haavav. Minajutustaja seisukohast on see *praegu* niisama valutegev kui see oli *tookord*; tema vaatenurgast langevad minevik ja olevik kokku. Minevikus tekitas armastust ja piina samasooline Kristián. Piina paneb see tundma sellepärast, et jutustaja on lähedusigatsust sunnitud kogema kui loomuvastast, "justkui

see oleks omane olnud ainuüksi minule, justkui see oleks lahutanud mind kõigist teistest, eraldanud ja tembeldanud mind, kuigi ma tunnetasin kogu oma kehaga, et midagi poleks minu jaoks võinud loomulikum olla". Ja olevi-ku piin ilmneb vigase õe kohtamises, "koletise näos".

Vaadeldes oma õde, vaatleb poiss iseennast ja oma suguvõsa ning saab aru, et kõik tüssavad. Sõnad ütlevad midagi muud kui nad tähendavad: perekond räägib "hormonaalsetest häiretest" või isegi "külmumisest", samal ajal kui mõeldakse vigasust. Tähelepanek viib teiste tähelepanekuteni. Poiss aimab perekonna võltsi kokkuhoidmist, hakkab teise juures vaatlema iseoma vigasust: mitte keegi ei ole kaitstud. Õde, semiootilises voolus elav tütarlaps, ei tea sellest kõigest midagi, ta on õnnelik ja pidurdamatu. Kuid vaatleja samastub vaadeldavaga, identifitseerib temas iseoma jooned ja iseoma abituse. Tõsi küll, ta püüab jääda kõrvalseisjaks, uurida oma objekti ükskõiksest. Ta on nagu tõuku uuriv teadlane, kes tahab oma vaatlusobjekti tundma õppida: teha tähelepanekuid selle kohta, kuidas see objekt liigub; aga ta tahab selgusele jõuda ka selle olendi sisemise süsteemi funktsioneerimises. Kirjeldades seda funktsioneerimist väliste märkide põhjal, on Nádasi proosa väga täpne. Objekti ilmetus, silmaterade liikumatus, läatsede pealiskihi elutus on see vaheaine vastupanu, mille tagant poiss püüab leida elavaid ja teadvaid silmi. Olematusse mällu püüab ta jätta nime ja numbrite jäljendeid. Tumma suud püüab ta saada lausuma sõna, päris igapäevast sõna, asjata, "sest see ei olnud tema keeles". Kujutatakse ka ihu, soomusetaolist koorikut. Aga see võib enda all peita ehtsat inimihu, täpselt samasugust nagu jutustajal endal, "elavat, siledat ja udusulgpehmet". Intsestistseenis ähvardab poiss nõõpnõelaga õe liikumatuid silmamune. Poiss torkab sellesse ihusse nõelaga, mis räägib vaid tema "igiomasest lollusest, lootusetust mõistmatusest". Stseeni kirjeldatakse ambivalentsest: sellisena, mis oleks võinud juhtuda, aga mis jäi vist juhtumata.

"Ja seegi kord ei juhtunud midagi, ta viskus tagasi, häält tegemata, otsekui oleksime äsja viibinud mingil mäetipul, nüüd aga langeksime alla mingisse sügavikku, tema hingamine seiskus, aga arvatavasti mitte valu pärast, kõhu peal kägardunud öösärk paljastas laialiaetud reite vahel tema keha paakil pilu, nende kahe, veidike punetama lõõnud, silekõva kingu vahel mustendava avause, nõõpnõel lähenes nüüd sellele, ma ei saanud tegemata jätta, see ei torganud, ei puudutanud nahka, tungis avausse" (lk 73).

Lõputud katsed poisi ja tüdruku inimlaboratooriumis viivad tulemustele, võib-olla ettearvatutele. See, kes elab semiootilises voolus, jääb sellesse voolu, kuid kes tegutseb sümbolse korra maailmas, võib sellest õppida. Mingi osa sellest läheb sümbolsest kaugemale, laps võidab täiskasvanu, karjatuse on sõnast targem: kui tumm leiab lõpuks sõna, kui see jõuab tema huulile ja kui ta ise kuuleb seda, "siis valgustab ta nagu kaunis naeratus, naer, mingi säärase õnnetunde naeratus ja naer, mida meie ei saa võib-olla iial kogeda".

Soomeekeelse käsikirja ja ungarikeelsed tsitaadid tõlkinud **Leidi Veskis**

Bernard Kangro "Susi" folkloristi pilgu läbi

MARJU KÕIVUPUU

Epiloogi asemel

Bernard Kangro kirjutas 1947. aastal Kävlinges näidendi "Hunt". Trükkis ilmus see 20 aastat hiljem kogus "Merre vajunud saar" (Lund, 1967) koos teiste Kangro näidenditega. 1991. aastal tuli "Võrovara" sarjas trükist "Susi", võru keelde ümberpanijaks Kauksi Ülle, konsultantideks Kaido Kama, Jaan Pulk (mõlemad Karula kihelkonna mehed) ja siinkirjutaja (pärit Hargla kihelkonnast Mehkamaalt). Tollal nägime "Sutt" lavalaudadel vaid oma salajasis unistustis. Küll aga oli 1970. aastal Rootsis Lundi Eesti Noorte Näiteringi poolt H. Viirsalu lavastuses rambivalgust näinud "Hunt".¹ Meie unistus sai reaalsuseks 5. novembril 1995 Vanemuise E-laval — esimene vaatus õigupoolest veelgi varem, 5. augusti südaööl Lüllemäel, Kaika VII suveülikoolis. Võrust pärit lavastaja Ain Mäeots on leidnud "Soe" olevat sobiva esimeseks võrukeelseks mängufilmiks. A' melles eih? ('Miks ka mitte?')

"Hunt" kodueesti draamauurijate erilist tähelepanu ei pälvinud, kui tähelepanuks saab üldse nimetada paari kohustuslikku käibefraasi: "'Hundi' kauge mineviku oludes peegeldub selgesti lähiminevik, sümboliseerub valitsejate julmus, käsutäitjate omavoli, heiaastub koonduslaagrite õudus."² Kirjandusteadlasele Arne Merilaile ilmutas Bernard Kangro end 1993. aastal unes, mille tulemusena Merilai analüüsis näidendipaari "Hunt"—"Susi" ja jõudis järgmisele seisukohale: "Bernard Kangro on kirjutanud 7 näidendit: "Üle jõe", "Eelpost", "Linnuaiad", "Hunt" ja "Merre vajunud saar", hiljem veel "Kurb ahv" ja NKVD-näidend "Kohtumine vanas majas". See on küllaltki ühtne pakett, millest "Hunt" ei tõuse kuidagi eraldi esile. Pigem "Merre vajunud saar". Kuid Kauksi Ülle poolt "võru keelde tagasi panduna" "Susiks" on draamaga toimunud hämmastav metamorfoos — nüüd võib teost pidada Kangro loomingu üheks tippsaavutuseks (minu sõrendus — M. K.)! Seni pidasime teda ju eeskätt poeediks, romanistikks ja esseistikks — nüüd ka draamameister! Teos mõjub vapustavalt oma keelelises, ajaloolises, psühholoogilises, ideoloogilises või filosoofilises tõepäras."³ Siinkirjutajale kui konsultandile sai näidendi võru keelde (tagasi)tõlkimise käigus selgeks, et kuigi draama põhineb Karula kihelkonnas 1820. aastal toimunud tõestisündinud lool, sisaldab see tihedalt kahe Võrumaa kihelkonna — Karula ja Urvaste — eriomast rahvapärimust. B. Kangro järgi toimus traagiline lugu aastal 1833, mis ilmselt seostus tal arvuga 33 — niipaljusid inimesi maruhunt pures.⁴

Idee "Hundi", aga ka teiste näidendite kirjutamiseks oli Kangro enda sõnutsi saanud aastatel 1943—1944, kui ta töötas Vanemuise dramaturgina, seega vahetult enne kodumaalt lahkumist 21. septembril 1944.

Mis juhtus 1820-ndail aastail Karula ja Urvaste kihelkonnas (ajalooline tõde) ja mida kõneleb sellest rahvasuu (muistenditõde) ning missugune suhe oli (võis olla/pidi olema) Kangrol endal taustmaterjaliga, mille baasil ta kolm

¹ A. Järv, Väliseestlaste teater ja draama. Tartu, 1991, lk 58.

² A. Järv, Väliseestlaste teater ja draama, lk 58.

³ A. Merilai, Susi ehk kuidas Bernard Kangrot unes näha. — Vikerkaar 1994, nr 2, lk 55.

⁴ B. Kangro, See on Bernard Kangro ajalik elukäik ta enese poolt kokku pandud meeles pidamiseks ja õpetuseks ja nalja pärast. Tartu, 1992, lk 43.

aastat pärast kodumaalt põgenemist kirjutab kõnealuse draamateose, sellest alljärgnevas.

Lapsepõlve Võrumaa

B. Kangro lühimonograafia autor Karl Ristikivi on Kangro loojaisiksuse kujunemisel omanud määrava rolli tema kodutalu ja kodupaiga miljöölle. Vaimsest seotusest Võrumaaga ei vabane Kangro ka pagulasena Rootsis elades.

Bernard Kangro sündis 1910. aastal Vana-Antsla vallas Oeküla Rütüti talus Urvaste kihelkonnas. Lapsepõlve eredaimad mälestused on tulevasele kirjanikule seotud vanaisa Jaaniga, kes pidas Litsmetsas metsavahiametit ning oli vanaduspäevil olnud Lustimõisas rehepapiks. Tema elu lõpp oli traagiline — ta hukkus põlevas rehes ja hiljem räägiti, et ainult ta süda oli leitud tuhost tervena.⁵ Ka B. Kangro isa Andrus polnud tüüpiline taluperemees. Tüdinud külarätsepa elust, ostis ta endale talu, kus oli ise lapsena karjapoisileiba maitanud. B. Kangro mälestuste põhjal oli lugemishuvi perekonnas suur: "Kui isa jättis vahel mõne põneva raamatu pärast kuiva heina vihma kätte, siis minul võisid kirjatahe pärast vahel sead kartulisse pääseda või lehmad vilja sõtkuda."⁶ Nagu igal teisel talulapsel tuli B. Kangrolgi karjaseleiba teenida: "Kuna käisin 7 aastat karjas (7—14 eluaastani) ja karjamaa oli üksik, siis lugesin karja juures, kui just ei ehitanud mõnda masinat (minu unistuseks oli leiduriks hakata ja masinaehitust õppida)."⁷

1929. aastal lõpetas B. Kangro Valga Poeglaste Gümnaasiumi humanitaarharu, kus tulevane kirjanik enda sõnutsi oli lisaks õppimisele tegelnud ka erinevate hobidega — "raamatuid köitnud, putukaid korjanud, taimi kuivatunud, rahvajutte korjanud (minu sõrendus — M. K.). Kõigist jäi aga kaks — matkamine (jala muidugi, aga hiljem ka rattaga) ja kirjandus."⁸ Majandusraskuste tõttu oli küsitav tema edasiõppimine Tartus, kuid isa leidis siiski võimaluse poja esialgu üheks aastaks Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonda õppima saata. Ühest aastast sai seitse aastat ja rohkemgi.

Kuigi Kangro ei tahtnud hakata ei talupidajaks ega ka maakooliõpetajaks, suvistest maatöödest ja maaelust ta olude sunnil siiski ei võõrdunud. Pigem vastupidi: "Side maaga ja koduga jäi alles ja ma saatsin suved maal mööda, samuti kõik pühad ja vahel nädalapudki. Aitasin ka siis kodutalu tööga ja võtsin osa kõikidest ta eluavaldustest, ajades ametlikke asju, käies veel Tartuski, näiteks Antsla laatadel hobust ostmas või rukist riigile andmas, vilja kuivatamas ja saeveskis palke lõikamas. Elasin justkui kahte elu — maa ja linna oma. Nägin ja jälgisin inimesi kahes keskkonnas. Maale töid mind tagasi murdeuurimismatkad ja lihtsalt suvised matkad ja reisid."⁹

Sünnitalust kaasas kantud n-ö teise elu — maainimese elu — avalduse-na ja Eesti Vabariigi taluelu idealiseerimise ning ülistamise vaimust kantu-na andis B. Kangro 1959. aastal Lundis kahasse teise Võrumaa kirjamehe Valev Uibopuuga välja koguteose "Eesti talu", kus sõnas ja pildis on vaadeldud eesti taluelu arengut nii ajaloolisest, etnograafilisest, kirjanduslikust kui ka kujutava kunsti vaatenurgast. Kaks aastat varem, 1957. aastal ilmus Lundis trükist rikkaliku fotomaterjaliga varustatud ülevaatlilik album "Meie maa IV. Lõuna-Eesti", koostajateks-toimetajateks sama kirjanikepaar.

Muu hulgas käis B. Kangro ülikoolis õppides Akadeemilise Emakeele Seltsi ülesandel murdeainestikku kogumas Võrumaal Karula, Urvaste, Rõu-

⁵ K. Ristikivi, Bernard Kangro. Lund, 1967, lk 6.

⁶ K. Ristikivi, Bernard Kangro, lk 7.

⁷ B. Kangro, See on Bernard Kangro..., lk 13.

⁸ B. Kangro, See on Bernard Kangro..., lk 11—12.

⁹ B. Kangro, See on Bernard Kangro..., lk 14.

ge, Põlva, Rápina ja Vastseliina kihelkonnas ning peale selle veel Helmes, Hallistes, Maarja-Magdaleenas, Kursis, Palamusel, Laiusel jm. Eesti Rahva Muuseumile on Kangro "mõningad laulud ja muud asjad vastu enese tahtmist 1930. aastal kirja pannud".¹⁰ Nõukogudeaegne tsensuur oli Kangro kogutud materjali erikõitesse paigutanud. Siinkirjutaja pettumus oli aga suur, kui ta ei leidnud erikõitest midagi "erilist", kahjuks ka mitte "Soesse" puutuvat, vaid leidis sealt ainult tüüpilisi Lõuna-Eesti obstsõõnsevõitu meestelaule, mida Kangro enda sõnutsi "oli üles kirjutatud ühelt Antsla lihunikusellilt".

K. Ristikivi on jaotanud kirjanikud pesahoidjaiks ja pesapõgenejaiks.¹¹ Bernard Kangro loomingu juured on kõvasti kinni oma kodupaigas. Pesahoidjana on ta kirjutatud: "Olen sündinud ja inimhakatiseks sirgunud eesti talus, olen selle maailmaga paratamatult seotud ja jään selleks alatiseks. [...] Muidugi ma tean, et praegu ma ei saa Antsla jaamas rongilt maha astuda ja sammuma hakata otse lõuna suunas, kus madala metsaviiru taga peitub üks tuttav maa. Ma ei saa ka enam ajas tagasi sõita 20-ndatesse ega 30-ndatesse aastatesse, aga mingisuguses teises vormis ma teen seda ometi. Tükike tõelisust, kuigi erilaadset, asub seal — palake kindlat pinda selles rahutus, hajuvas maailmas. Mu Patmos, aga ka Thermopylai."¹²

Kõik see peaks lugejat veenma selles, et Kangro oli oma kodukandi ja selle rahvapärimusega sina peal. Kinnitab seda K. Ristikivigi oma Kangro-monograafias, rõhutades kirjaniku vaimse loomejõu peamiste allikate ja pidepunktidenä maad ja minevikku, kodu ja esivanemaid.

Pümme-Jeeva, Margaret ja marususi

Üks võimalusi on käsitleda B. Kangro draama "Susi" peategelastena kerjusprohvet Pümme-Jeevat, Karula julma mõisapreilit Margareti ja maru(liba?)sutt, kes passiivselt (Pümme-Jeeva) või aktiivselt (mõisapreili, marutõbine susi) suunavad sündmuste kulgu Aheru talus ja kelle kaudu selguvad nii Paabu, Annuse, Riina ja Hebo omavahelised suhted kui ka nende vahekorrad Karula mõisaga.

1. B. Kangro loodud kerjusprohvet Pümme-Jeeva on kirjanduslik-folkloorne koondkuju, kes kuuloomise aegu näeb prohvetlikke nägemusi. Tüüpilisele prohvetile (teadjanaisele) iseloomulikult on Jeevalgi küljes kehaline puue. "Jummal võtsõ mo silmavalgusõ nii hämmes, et ma ei näe inämb ummi jalgu ede. Tuu iist lask tä mul taha kaia, kohe tõisi silmä ei küündü," ütleb ta enda õigustuseks, kui mõisast Aherule tüdrukuks toodud Riina heidab Jeevale ette, et ta nägemused polevat veel kunagi täide läinud. Jeeva näeb tulevikus inimesi "lindama niku tsirk" ja ennustab kõnetraadi leiutamist — "kõnõlda saat nii, et üts om mõisan, tõnõ kerko man ja üts kuuld tõsõ hellü," nagu seda on ette näinud teisedki Eestimaal tegutsenud prohvetid, näiteks Järve-Jaan, kellest kirjutati 1935. aastal Rahvalehes ning kelle kohta M. J. Eisen oli avaldanud lühimonograafia¹³. Järve-Jaani prohvetlik tegevus Pärnumaal Mihkli kihelkonnas leidis M. J. Eiseni hinnangul aset 1806.—1809. aasta paiku.¹⁴ Ka Järve-Jaan ei teinud talutööd, vaid hulkus mööda maad ringi ja kuulutas ette tulevikku, mille eest teda kirikupostis nuhelti.¹⁵ "Kor-

¹⁰ ERA II 29, 617—620. B. Kangro kogutud Karula ja Urvaste kihelkonna murdematerjalid leiduvad EKI murdesektoris (ÜK 92; ES MT 108 jm).

¹¹ K. Ristikivi, Bernard Kangro, lk 5.

¹² K. Ristikivi, Bernard Kangro, lk 5.

¹³ M. J. Eisen, Eesti prohvet Järve-Jaan. — Rootsiaegsed köstrid. Kaks peatükki kodumaa lähemast minevikust. Tartu, 1918, lk 7—52.

¹⁴ M. J. Eisen, Eesti prohvet Järve-Jaan, lk 19.

¹⁵ M. J. Eisen, Eesti prohvet Järve-Jaan, lk 45—49.

ra pannud Jaan Wirtsu Kiisamäele maantee äärde teivad püsti ja sidunud lõnga teivaste vahele. Möödaminev külamees küsinud, mis Jaan teeb. Viimane vastanud siis, et nagu ma nüüd teen, tehakse edaspidi: mõtte kärmusel räägitakse kaugele. [...] Kirjakärbised saavad seisma igal pool tee ääres.”¹⁶

Jeeva kuulutab ette marusoe tuleku ja ehk enamgi — suured sotsiaalsed muutused tulevikus: ”Hädä, hädä üle terve kihkunna. Ikku ja ulvamist umma kõik kotusõ täüs ja tuu ei lõpõ inne ku säidsekümmend säidse päivä om täüs saanu”¹⁷, samuti Mõisarehe-õudused: ”Tuulõveski om Suuntaga kerko-torni otsan. Siiva käävä ümbretsõõri. Opetaja, mis no saa, kas kellmämiis vai tuulõmöldre? Kõstre om kassis naanu, säänest eläjät om rottõ ja hiiri peräst vajja. Mõisarehen um no nii pallo üümajalisi, et roti pagõsõ kerikulõ.”¹⁸ Jeeva annab ka teada, kes tegelikult ennast marusoena näitas: ”Näe, koolu mõisaprovval ei laskev havvan rahu olla. [...] Eelä üüse käinü tõnõ jälki ringi. Rehepapp oll tõist nännü. Lännü Mäerehe puulõ ja taha kaonugi. Rehepapp tõist mitu kõrd jo Mäerehe man nännü. Rahvas julgu’i inämb üüside tan liiku.”¹⁹ [...] ”Jo tuu kuri Margret olli, mõisaprovva esi, kiä’ tõnõ. Kõik märkvä. Ei olõ tedä no inämb konnõgi nätt. Jo taa tada tähendäs, et Mäerehe poolõ läts, valgõ rõiva sälän, käve asõt kaeman.”²⁰ Oma ennustuste pärast on Jeeva kuulutatud lindpriiks, kodukihelkonnas Karulas on mõisavalitsejad ähvardanud ta igaveseks keldrisse vangistada, sestap ulatuvad Jeeva käigud kaugele, Lätimaalegi välja. Palukese leiba teenib ta uudistetoojana, täites tolleaegses külaühiskonnas omalaadse infoallika, teisisõnu külahullu rolli, kel oli oluliselt enam sõna- ja teovabadust kui tavalisel lihtsurelikul.

2. Mõisapreili Margaret (võrupäraselt pigem Margõt’) on *elläv kurat*’, kes karistuseks tõmbab inimesi käsipidi peksutulpa ja nuhtleb neid seal (Kangro laseb Aheru vanaperemehel Paabul peksutulbast tuua tallu perenaiseks ja endale miniaks Hebo). Kuri preili ei saa rahvajuttude põhjal ka hauas rahu, teda nähakse valgeis rõivais küll mõisaaias, küll peksutulba juures, käsipidi rõngas rippumas, küll saatusliku Mäerehe juures. Kangro tahtel ilmutab Margaret pärast surma end lõpuks (marus) soendina. Eesti libahundimuis-tendites seesugune motiiv puudub, pigem vastupidi — slaavi ja balti usku-mustes kaitseb soend inimesi kodukäijate eest; ka Eestist on vastavasisulis-i muistendeid üles kirjutatud (nt E 24344).

XVIII ja XIX sajandil juhtus Karula kihelkonnas mitmeid traagilisi sünd-musi — 1724 hukati Karula mõisa tüdruk Anne, kes kohalikult mõisahärralt lapse sai ja selle surmas. Tüdruk põletati mõisniku käsul kihelkonna rahva juuresolekul. Lapse isale määrati küll rahatarahv 100 hõberubla kiriku heaks, kuid see olevat tänini tasumata. 1784 toimusid Karulas nn pearahara-hutused. Karistati 16 meest ja kolme naist läbi kadalipu ajamisega ja peksu-ga kirikutulbas. Siberisse ”neljaks aastaajaks kuniga töö peale” saadeti pärast kadalipust läbiajamist ka üks naine, Karula Liis, kes seal aasta pärast suri. 1807. aastal tabas kihelkonda viljaikaldus ja näljahäda, ⅓ Karula kihelkonna rahvast sai seeläbi otsa. Nälja- ja ikaldusaastad laastasid Karula kihelkonda ka veel 1835., 1836., 1837., 1840. ja 1845. aastal. Rahvaluulekoguja August Vallneri isa Juhan Vallneri (sünd 1845) *kaeatsele* oli keedetud *hainust supp*’, kus sees *maltsa(h)*, *ohakõ(h)*, *värske(h)* *kõolehe(h)*.²¹ Eelkõige rasked majan-duslikud olud põhjustasid aastail 1845—1848 Karula kihelkonnas massilise õigeusku siirdumise. Karula mõisas tegutses ka viinavabrik ning kohalikud

¹⁶ Rahvaleht 13. V 1935, nr 131.

¹⁷ B. Kangro, Susi, Tartu, 1991, lk 9—10.

¹⁸ B. Kangro, Susi, lk 10—11.

¹⁹ B. Kangro, Susi, lk 13.

²⁰ B. Kangro, Susi, lk 30.

²¹ ERA I 6, 477/83; RKM II 12, 587—590.

taluperemehed pidid mõisa sundusel käima viinavooris Riiga. Puudust kannatavaid talupoegi mõis viljaga ei abistanud, vaid vili aeti viinaks ja müüdi.

Karula mõisaomanike ja valitsejate seas Margareti-nimelist reaalselt pole eksisteerinud. Viimased valitsejad von Groted olid väidetavalt suhtunud rahvasse üldiselt vastutulelikult ja inimlikult, kuid seda tagedamad olid olnud ametnikud, valitsejad ja kupjad, kelleks olid harilikult lätlased, kes eestlasi põlanud ja igal võimalusel lätlasi eelistanud. Eriti kuulus oma julmusega oli läti soost valitseja Hahn, "kes eestlaste vastu väga kuri olnud ja väga ohtrasti peksu harrastanud".²² 1865. aastal alanud talude päriksostmisel eelistati samuti lätlasi või kaugemalt tulnud eestlasi ning kohalikud talupojad rändasid osalt välja Lätimaale.²³

B. Kangro öela mõisaproua Margareti (Margõti, Margiti, Mariti, Mareti, Margareeta) kuju pärineb kirjaniku kodukihelkonnast Urvastest, kus kõneldi sellenimelise mõisaproua erakordsest julmusest, kuid kelle õiget nime täpselt ei mäletata. Rahvaluulekoguja E. Siilile on informant Kristjan Neumann (sünd 1864) pakkunud Margõti "õigeks nimeks" Wilhelmine Hedwig Elisabeth v. Samsonit,²⁴ kes olnud Urvaste mõisa viimase omaniku Hermann von Samson-Himmelstierna kasuema. Tegelikult oli Hermann von Samson-Himmelstierna isa Reinhold Johann Gustav Ludwig Samson v. Himmelstierna kaks korda abielus: Charlotte Elisabeth v. Samson-Himmelstiernaga ja Maria Margaretha Samson v. Himmelstiernaga (sünd Taube, 2. VI 1786—17. IV 1838), kellega mõisnik abiellus 1808. aastal — aasta pärast oma esimese naise surma.²⁵

Urvaste kihelkonna ajalugu ja rahvapärимust uurinud ja samast kihelkonnast pärit rahvaluulekoguja Elfriede Siili kogutud materjali²⁶ kohaselt lasknud Margõt mõisa lehmätüdrukutel moldi kusta ja kes vastu tõrkunud, saanud ihunuhtlust. Kui noored tüdrukud tulnud Urvaste mõisasse kedratud linu haspeldama, viibinud töö juures ka proua Margõt, kes jälginud, et lõng ei katkeks. Katkenud mõnel tüdrukul lõng kaks korda, lasknud paruniproua tüdruku sõrmede ümber siduda takud, mis põlema süüdatud. Kui see ei aidanud, saadeti tüdruk peksupingile. Ka ratsutanud Margõt mõisatööde juures ringi oma väikesel hobusel ja jälginud maarahva tööd, et tabada mõnda inimest, keda oleks põhjust peksupingile saata.

Oma mehega olnud tal lahkarvamusi talupoegade range karistamise pärast. Urvaste vanahärra Samson v. Himmelstierna ei pidanud vajalikuks talupoegi iga tühise asja pärast ihunuhtlusega karistada. Margõt oli käinud temaga koguni kohtulaua taga kaasas ja nõudnud, et talutüdruk peab pekstud saama kaetud ihu peale, talupoeg katmata ihu peale, sealjuures pidi veri esimese löögiga välja tulema. "Peräst keeletü suurõmbide puult ar', et naistõrahvas ei tohi' kohtulavva taadõ minnä."²⁷ Kui hüsteeriline ja sadistlike kalduvustega mõisaproua polnud oma tahtmist saanud, läinud ta Sastavi metsa ja ähvardanud end üles puua. Metsas tabanud teda harilikult minestushoog, kust ta siis teadvuseta Urvaste mõisasse tagasi toodud ja vana herra käsul teda tohterdama hakatud.²⁸

"18. sajandi esimesel poolel olnud Urvaste mõisas kord kuri mõisnik

²² R. K e n k m a n n, Karula. Ajalugu. Koolid. Mõisad. Kirikud, palvemajad, kalmistud. — Valgamaa. Tartu, 1932, lk 375.

²³ R. K e n k m a n n, Karula..., lk 375.

²⁴ RKM II 47, 172 (438).

²⁵ EAA, f 854, n 3, s 318, 597.

²⁶ RKM II 47, 269—272 (2). E. Siil analüüsib oma kommentaarides põhjalikult Margõti psühhopatoloogilist iseloomu. E. Siili kogutud materjal pärineb 1954/55. aastast. Vt ka: RKM II 47, 272—279 (3).

²⁷ ERA II 259, 326/7(4).

²⁸ RKM II 47, 271—272.

Marget (Margareeta), kes teolistele olnud väga kuri ja õel. Temast räägitakse kui julmemast Urvaste isandast. Kui teolised raskest mõisatööst (näit. tiikide kaevamine — neid on mõisa pargis nimelt 3 kaevatud) tahtsid koju jääda oma töid korraldama, siis sõitis Marget oma ratsahobusega kohe teolise koju, hobusega uksest sisse, tõmbas mõned hoobid vastu selga ja saatis mõisa, kus võttis vastu kubjas orjavitsa vitstega (neid põõsaid on säilinud veel praeguseni, peale selle ka punaseid okstega pajusid, mis on väga painduvad ja vintsked, nimetatud vitsad olid kuulsad peksuriistad mõisas). Peksurehi asetses Margeti akna all, kust võis näha peksetavat ja kuulda selle kisa. Tema harilik hüüdlause olnud: "Anna aga kõvva!"²⁹

Tähelepanelik lugeja ehk märkas, et umbes sada aastat hiljem kõneldakse Margõtit juba kui isandast, mitte kui emandast. Lisaks eeltoodud näitele, mis pärineb 1939. aastal ERA kohamuistendite kogumisvõistlusele laekunud Urvaste kihelkonna materjalidest, kirjeldati ka Margõti julmusega seotud esemeid: peksukuuske (kolm varianti), mille küljes rõngad, kuhu nuheldavad käsipidi tõmmati, ja peksuküna (kaks varianti), kuhu nuheldavate veri pidi voolama.

"Urvaste mõisaproua Marget olnud väga kuri, lasknud orje alati peksta ja igal õhtul pidanud karjatüdruk teda karjalauda juurest kukil vastu mäge mõisasse tassima. Ühel õhtul olnud tee väga porine ja karjatüdruk ei jõudnud teda tassida. Ta teinud nii nagu kukuks ta maha, kuid laskis ise proua maha ja porri. Teisel päeval pandud tüdruk rõngastega kuuse külge kinni ja pekstud väga hirmsaste. Sääli kuuse juures pekstud väga palju inimesi alati ja väga hirmsasti, nii et puule olevat kasvanud verised sooned sisse."³⁰

"Vanast olnud Urvaste mõisa taga kuusk, millel rõngad küljes. Sääli pekstud inimesi, kes paha teinud. Puu all olnud küna, milles antud vitsu vähemaile süüdlasile. Vana-aastal kolanud vaimud künas. Kui kuusk maha lõigatud, olnud tal sees verised sooned."³¹

Proua v. Samson-Himmelstierna surma ja matustega kaasnevas muistendipärimuses kinnitab rahvas üsna üksmeelselt Margõti sidemeid vanakurjaga. Sellele osutas ka tema ajalik elu — sagedased minestusega lõppevad hüs-teeriahood ning ebatavaline julmus ja agressiivsus. Tema matuste aegu ajanud selgesse taevasse üles piksepilv ja väik tabanud kirstu. Pärast surma nähtud teda kummitamas. Ka Sastavi metsa kohta, kus Margõti käis oma viha välja valamas, räägiti kummitusjutte, ning sinna löövat ka pikne sageda-mini sisse kui mujale ümbruskonda. Muuseas, Võhandu jõgi, Lõuna-Eesti muinasusundis tuntud kui Pikse asupaik, jääb Sastavi metsast umbes viie kilomeetri kaugusele.

"Urvastõ Margõtat oll vanõmb [=pikne] hauda lõõnõ. Matli Kusta ja naanõ ja mu naasõesä, Rein, nuu' olli matusõl. Rein oll valla puult määrätü koh-tumehes."³²

"Kui see mõisaproua Marit oli ära surnud, ja teda maeti, siis tõusnud taevasse äikesepilv ning lõõnud kirstu. Siis nähti, kuidas hauast tõusis sinist tuld. Matuselised sakslased olid väga ehmunud ja panid seda kõike nähes paku, ainult õpetaja jäi üksi vaimulikku talitust lõpetama."³³

"Urvaste mõisas elanud korra väga kuri mõisaproua. Mees olnud tal surnud. Tal olnud väike hobune, kellega ta alati ratsutanud. Kui tal süda täis olnud, siis nutnud ja läinud paju alla, mis Urvaste mõisa väikese tiigi kaldal. Sääli õiendanud ta asju kuradiga. Surres olevat lasknud oma toa kinni müü-

²⁹ ERA II 243, 195 (39).

³⁰ ERA II 243, 167.

³¹ ERA II 243, 193(38).

³² ERA II 259, 3267 (4).

³³ ERA II 243, 181 (24).

rida ja hobusegi tuppa panna. Kui surnurong viinud teda Urvaste mõisa kabelisse, ei ole hobused vedanud. Kui ta kirstuga hauda lastud, löönud pikne hauda. Pärast hakanud Maret (rahvasuus veel Marget) kodu käima ja praegust mõisnikku, kes olnud poisike, kiusama. Siis seatud hauale suur kivi. Kivi on praegugi Urvaste mõisa kabelis, läänepoolses osas ja on kõige suurem kivi sääl surnuaias. Ka paju, mille all Marget nutmas käinud, kasvab veel tiigi kaldal.”³⁴

3. Marususi. 1820. aasta 9. veebruaril tuli marutõbine *emahunt* Sangastest Karulasse ja hammustas Kaagjärve, Pikkjärve ja Karula kirikumõisas ja nende kogukondades umbes 12 tunni jooksul 33 inimest. Enamik hundiohvreid suri kas haavadesse või marutõppe. Kirikumõisa korraldusel eraldati hundiohvrid mõisa rehte, kus neil võimaldati elust lahkuda nõnda, et nad pistsid käed pajaaugust välja ja nende veenid lõigati läbi.

Karula kirikukõpetaja Peter Friedrich Bornwasser saatis juhtunust kirjutise O. W. Masingu Marahwa Näddala-Lehele, kus see ilmus 1821. aastal numbrites 27—28: ”Karrola kihhelkonnast, Wörro makonnas. [...] Minnewa 20nemal Webruari ku päval sai aasta, et Kawre wallas Karrola kihhelkonnas, üks saksa sep, nimmega Larsch, öese kello kahhe ajal üllesärkas, ja oma koeri õues kulis purrelewad. Arwas innimene metsalist koertega kimbus ollewad: karga kõhhe ülles, ja läks särgi wäel, kuidas sängist olli kargand, koertele appi. Kui koja uksest olli wälja astumas, hakkas hul hunt temmast kinni, ja kiskus tedda ni hirmsaste ärra, et, kui tõisel hommikul Walga linna tohtri alla widi, peagi ärrasurri. Hul kiskjas jooksis, kui seppa olli ärrä purrenud, mitmed kõhhad kihhelkonnas läbbi, ja kiskus kahheksa tunni ajaga weel 33 innimest ärra. Lasti tedda siis selsammal päewal, kello kümme enne lõunat mahha. Neist, kes ollid purretud, surri 20 innimest weejällestuse wae- wa; esimene kolmetestkümne- mal, ja wiimne wiekümne ühheksamal päwal. Mõnnele, kel kui nemmad hulluks saivad, aadrid lasti, sadeti sellega kül üri- kesest ajast kergitust, agga surriwad ka selle järrele peagi ärra.”

Kahjuks ei anna P. F. Bornwasser Masingule teada, kes marusoe surmas. Produktiivse Karula kihelkonna rahvaluulekoguja August Vallneri andmetel (kelle poeg Alleks Vallner oli Kangro sõber ja pinginaaber Valga Gümnaasiumis ning kellega Kangro pidas kirjavahetust ka eksiilis olles) oli marusoe tapjaks Vana-Antsla Lilu talu peremees, August Vallneri vaarisa Teoviil Vallner, kes selle eest saanud mõisalt üheksa rubla raha. A. Vallner kirjutas juhtunu üles oma isalt Juhan Vallnerilt 1938. aastal, kui isa oli juba 93-aastane. O. Loo- rits trükkis saadetise ära tekstikogus ”Endis-Eesti elu-olu II. Lugesipalu metsaelust ja jahindusest”, mis ilmus 1941. aastal. A. Vallneri tänuavaldus O. Loo- ritsale materjali äratrüki eest kannab dateeringut 2. juuni 1941 ja on talle Eesti Kirjandusmuuseumi rahvaluulearhiivis (RKM II 12, 583—584).

”Tol päeval, kui kümnekond Karula inimest marusoe- st hamustud- kistu- tud, sõitnud Karula kihelkonnas Vana-Antsla Lilu peremees Teoviil oma po- ja Kasperäga Haruküla maale heinu tooma. Saanud Karula kirikust umbes 10 versta sõita Keevaseere kõrtsi lähedale, märkanud vanamees, et susi tor- mab tagant. Isa hõiganud pojale: ”Kasperä, sõida sa mu hobösöst mööda, susi tulõ rekke!” Nii toiminudki. Isa Teoviil Vallner, praeguse Lilu talu peremehe Iisak Vallneri vanaisa, lasknud kummagil hobusel enesest mööda sõita, jää- nud teele soe kohaljõudmist ootama, vabastades selleks reelt heinakoorma poomi, ja virutanud oma kohale tormava kallaletuleva marusoe poomiga ma- ha. Nii päästis kuulus Teoviil Vallner Karula rahva hirmu ja õudsuse soe hirmust. Teoviil ise häämeel, et nüüd saab toreda hundinaha, mida ta kodus

³⁴ ERA II 243, 193 (37).

ilusti sellelt ära "koorib". Visanud looma rekke. Säält veel mõni kilomeeter oma heinamaale, säetud isa pojaga hobusele koorem pääl. Tapetud susi jäanud ree peale koorma alla. Koormat õhtupoolikul või õhtul tagasi pöördes läinud vana Teoviil poja Kasperäga Karula kirikukõrtsi tapetud soe liiku jooksa. Kuid äpardust! Vahepäälnud juba mõisast korraldus tehtud ja kuulda saadud, et Lilu Teoviil on marusoe ära tapnud.

Korralduse põhjal kästud hobune koorma eest lahti rakendada ja põletatud taudi kartusel koorem ühes ree ja marusoeaga tükis kirikumõisa nurmel ära. Mõningate kuulduste põhjal olla Teoviilile 9 rubla kahjutasu makstud. Marusoeist purtude ja Karula mõisa rehes veresoonede katkilõikamisel surnud niinimetatud "maruinemise" olla maetud Karula surnuaia Saarlase talu vastas oleva madalama nurka, milline sõtkutud. Künkaid kutsub rahvasuu "maruinemise matusõ".³⁵

Bornwasseri-Masingu andmetel maruhunt lasti maha, perepärimus aga väidab, et hunt löödi maha. Kangro eelistab viimast varianti ja laseb vanaperemees Paabul soe kirvega tappa: "Maha lei saadana. Maha lei. Tulõ sa mul ussai! Peläku'i, tütregene, peläku'i! Andsõ tälle lagipähä. Valmis. Inämb ei liiguta."³⁶

Kunstilise kujundina mõjub Hebo nimi, mis soome keele kõrgstiilis tähendab hobust, ratsut (sm *hepo*). Marususi valib Aheru talust ohvriks Hebonimelise nooriku, nooriku, kes on talusse toodud mõisaproua peksutulbast. See sündmus lubab Pümme-Jeeval kinnitada, et marususi polnud keegi muu kui mõisaproua ise. "Mis siin usku! Mis mina tiia? A kõik uskva. Jo tuu timä oll."³⁷ Lõuna-Eestis vanemas keelepruugis on Hebo tarvitusel olnud naisterahva nimena, aga tähendanud nii mära kui ka edevat ja kergemeelset tüdrukut. Väljendit *Sina vana (h)ebol* on kasutatud sõimusõnana.³⁸

Marutõbi (van *veejälestus*, vrd sm *vesikauhu*) ei olnud eelmiste sajandite külaelus kuigi haruldane nähtus. 1820. aasta marusoe rünnakule Karulas järgnes 1845. aastal koos näljahädaga marutaud Liivimaal, millega puutus otseselt kokku ka Võru tohter Kreutzwald. Marutõve tekkeselgused ja ravi viisid olid nii maagilised kui ka ratsionaalsed. Ratsionaalne käsitus muutub valdavaks XIX sajandist peale, kui teadvustub marutõve edasikandumine nakkuse teel. Marutõve raviks kasutati kogu olemasolevat traditsioonilist arstimisviiside pagasit (loitsud, aadrilaskmine, nastiku rasvaga võitud leib, ussiviin jne). Teada olevalt esimesi eestikeelseid õpetusi, kuidas tuleb käituda, kui marus loom on inimest purenud, leidub F. G. Arveliuse "Ramma-Josepi Hädda ja Abbi-Ramatus" (1790).

Bornwasseri-Masingu andmetel läksid Karula kihelkonna marusoeist puretud inimesed abi otsima Suislepa maruarsti Saare Tõnise juurde. Nendest 11 inimest said ka abi. Abisaanute nimed (kolm naist ja kaheksa meest) avaldab Masing Marahwa Näddala-Lehe 1821. aasta 28. numbris. Samast numbrist selgub, et Saare Tõnis oli umbes kuuekümnendaastane mees, kes marutõve arstimise kunstid omandanud ühe Pöökleri valla mehe, Kuivalango Peebu Lauri käest. Saare Tõnis arstis haava kange leeliselega, kuhu pani sisse soola, soolatud nahka või tubakalehti, et haavast viha välja tõmmata. Ravialused ei tohtinud ravi kestel suitsetada ega alkoholi pruukida. Kui "hullo koera hamba wihha jo werresse läinud", laskis Saare Tõnis aadrit ülestursunud keelealuste veresoonte sest. Saare Tõnisest oli Masingul oma lehes põhjust kirjutada veel 1823. aasta 20. numbris, kus ta mainis, et "Tartus Surekoli Klinikus" olid Tõnise ravimeetodid tähelepanu pälvinud ja teated tema ravivõimetest isegi Sak-

³⁵ ERA II 180, 503/517 (6).

³⁶ B. K a n g r o, Susi, lk 16.

³⁷ B. K a n g r o, Susi, lk 31.

³⁸ F. J. W i e d e m a n n, Eesti-saksa sõnaraamat. Tallinn, 1973, vg 83.

samaa tohtriteni jõudnud. Sealsetest maruarstidest on kuulsamad olnud veel näiteks Ratta Jaan Tohv Torist³⁹ ja Isak Ivask Rõuge kihelkonnast.

Karula kirikumõisa kompleks hävis 1919. aasta sündmuste käigus. Hiljem müüdi varemed ehitusmaterjaliks. Karula kirik on tänaseni varemetes.

Kirjandusmuuseumi 1973. aasta rahvaluulekogumisekspeditsiooni materjalid Karula kihelkonnast (seega siis umbes 150 aastat hiljem) tõendavad, et rahva mälus oli nimetatud sündmuse kohta üht-teist veel säilinud; arhiivi talletati kaheksa vastavasisulist teisendit.

"Kõneldas, et Koobassaarest olli mööda lännü üts mees ja hundi ree pääle visanu. Olema maruhunt ollu. Kas tuust Soehäna palu nimi....?"⁴⁰

"Venerehe asemel on suur karjalaut praegu. Maruinemise on sees ollu, siis karjunu ja purelnu säääl. Siis kui tuju neil üle läin, siis oll käed välja sirutanuva sääält rehest, et lõigake no käe katski. Kivireht kutsuti. Kevvai krundi pääl oli see. Seda reht ei ole enam, see rehe põles maha. Mõisa loss põles 1919. a. 4. mail, järgmisel aastal läks see reht."⁴¹

Kokkuvõtteks

Rahvajutud Urvaste julmast mõisaprouast Margõtist ning marusoest puretud inimeste traagilisest saatusest Karula kihelkonnas kuuluvad kohaliku tekkega rahvajuttude hulka. Neid on räägitud Urvaste ja Karula kihelkonnas. Tekstide üleskirjutamise daatumeid jälgides võib väita, et aktiivses jututraditsioonis on jutud olnud umbes sada aastat, teema aktuaalsuse kadudes on need aga fragmenteerunud informatsioonilisteks teadeteks või muistenditeks.⁴²

"Marutõbise inemise om viidu Karula kirikumõisa rehe juurde, seal nad omma purelnuva ja kakelnuva."⁴³

"Vanaema kõnõli, et maruhaige oliva viidu Karula mõisa rehte, säääl sure-siva. Vanaema näitas — ütte surnuaia nukka matetu kõik."⁴⁴

"Vanast olnud Urvaste mõisa taga kuusk, millel rõngad küljes. Säääl pekstud inimesi, kes paha teinud. Puu all olnud küna, milles antud vitsu vähemaille süüdlasile. Vana-aasta ööl koolnud vaimud künas. Kui kuusk maha lõigatud, olnud tal sees verised sooned."⁴⁵

1995. aasta augustis peetud Kaika VII suveülikoolis Lüllemäel, just samas paigas, kus 175 aastat tagasi toimus see traagiline lugu, kõneles siinkirjutaja samal teemal. Pärastises vestluses selgus, et enamikule kohalikest inimestest oli kõneldu uus ja huvitav, mõned üksikud nooremad ja keskealised olid kuulnud marusoest ja kirikumõisa kivirehest ning oskasid näidata Venerehe asukohta ja maruinimeste matusepaika.

Tänaseks on hävinud ka Urvaste mõis, väike mõisapark on võsastunud.

1995. aasta suvel küsitlesin Urvaste kihelkonnast pärit rahvaluule eriala üliõpilast, kelle vanaema Miina Sinimets (Simpson, 1865—1951) ja isa Arnold Sinimets (Simpson, 1913—1993?) olid informantideks E. Siilile aastail 1954—1955. Margõtiga seonduvast pärimusest polnud ta midagi kuulnud, samuti ei teadnud ta, kus asub Sastavi mets.

³⁹ M. T i l k, Tori muistseid rahvaarste. — Kleio 1989, nr 2, lk 76—77.

⁴⁰ RKM II 308, 148 (5).

⁴¹ RKM II 308, 194 (9).

⁴² Vrd M. H i i e m ä e, Kodavere pajatused. Tallinn, 1978, lk 118.

⁴³ RKM II 308, 161 (12), 1973.

⁴⁴ RKM II 308, 345 (7), 1973.

⁴⁵ ERA II 243, 193 (38), 1939.

Sõida tasa üle silla

Pealkirjaks oleva lausega võitis eesti keel keelte iludusvõistlustel itaalia keele järel teise koha. Neil üldtuntud olematuil võistlustel* saavutatud hinnatav auhinnaline koht illustreerib ilmekalt 1) eestlase tagasihoidlikkust (oleks ju võinud endale ka esimese koha omistada) ja 2) meie veendumust, et eesti keel on ilus. Seda veendumust süvendavad veelgi võõramaalaste tunnustavad hinnangud. Kiitus teeb aga upsakaks ja nii me armastame naeruvääristada teisi keeli, kus meie meelest leidub liiga palju s-i, susisevaid häälikuid, ülikülluses ää-sid või kurguhäälikuid. Hoopiski põlastusväärseks peame, kui keegi võõras, kes on vaevaks võtnud ära õppida meie küll ilusa, kuid erakordselt raske grammatikaga ja kultuuriliselt vähepakkuva väikerahva keele, eksib mõne rõhu, käände või pöördega, ütleb kaana muuna või mina tulema kodu. Meile endile annab aga meie keele ilu piisava vabaduse rääkida võõrkeeli valesti, mitte kuigi ilusti kõlava eesti aktsendiga ja komistada häälikutele, mis ei ole meie keelele omased.

See kaunikõlaline eesti keel, mida praegu räägime, on ju õige noorukene ja aitäh peame selle eest ütleva oma möödunud sajandi kirjameestele.

Õigekirja aluseks võttis see keelega tegelejate esimene laine tol ajal siin kasutusel olnud saksa kirjaviisi. Kui kirjanik oma teose arhailisuse rõhutamiseks ka praegu seda kasutab, on see mõistetav, kui aga möödunud sajandi eesti haritlast kujutav näitleja seda täht-tähelt maha loeb, on see mõttetus: sellist kange kõlaga eesti keelt pole kunagi räägitud, nii on ainult kirjutatud.

Kirjakeel võimaldas eesti keelt kõneleva, seega ennast eestlasena identifitseeriva haritlaskonna tekke. Nii näiteks sai tänu eesti keele kultuurikeeleks muutumisele ka minu vanaisa, kes töötas arstina Tsaari-Venemaa mitmetes kubermangudes ja kelle lapsed käisid saksa koolides, säilitada koduse keelena eesti keele ja ainult tänu sellele oleme mina, minu lapsed ja lapselapsed eestlased. Varasemad eesti soost haritlasperekonnad pidid eesti keele piiratuse tõttu paratamatult omaks võtma saksa või vene keele ja olid seega oma rahvale kadunud.

* Mingi alus sel legendil siiski vist on: arvan mäletavat poisikesepõlves kuulnud juttu erinevaid keeli valdavate kohvikusõprade vaidlusest, kus sellise kokkuleppeni jõuti.

Tänu möödunud sajandi kirjameestele sirgub aga juba viies eesti haritlaste põlvkond ja see rida jätkub seni, kuni püsib eesti keel.

Kas on aga selleks, et meie keel jääks püsima ja vastaks kultuurinimeste nõuetele, vajalik temaga nii vägivaldselt ümber käia, nagu seda praegu tehakse? Peaks olema loomulik, et rahvaste tihedate omavaheliste sidemete tõttu kujuneb ajapikku välja ka mingi internatsionaalne keel. Praegu on selleks kujunenud inglise keel ("What is the international language?" — "Bad English"), kuigi oma häälduse ja kirjaipildi ebapraktilise ja komplitseeritud vahekorra tõttu on ta praegusel kompuutriaastul selleks üks ebasobivaim. Isegi eesti keel, vaatamata oma muutuvatele sõnatüvedele ja keerukale grammatikale, sobiks kompuutrisse paremini. Tõenäoliselt kujuneb tulevikus internatsionaalseks keeleks kas mingi rangelt loogiline tehislik kompuutrikeel, kust on kadunud praegu keelte iluks ja mahlakuseks peetav sõnade ja väljenduste mitmetähenduslikkus, või olemasolevate elavate keelte mingi süntees. Teatav tendents sinnapoole on: uute mõistete jaoks kujunevad välja rahvusvaheliselt kasutatavad sõnad, olgu need siis tuletatud ladina keelest või selle keele sõnatüvest, kus mõiste on tekkinud. Kas on mõtet sellisele loomulikule arengule kramplikult vastu töötada ja iga uue mõiste jaoks mõelda välja uus eestikeelne sõna, mis sisuliselt ei ole ju eestikeelne, vaid "estoranto"?

Olles õpiku "Physiologie des Menschen" üheks tõlkijaks ja tõlke vastutavaks toimetajaks, olin selles küsimuses pidevas konfliktis keelekorrektoritega, kes nõudsid meditsiinalases kirjanduses tavaks kujunenud ja üksikõik mis rahvusest arstile mõistetavate ladinakeelsete terminite asendamist eestikeelsetega ja ka saksa keelde üle võetud inglise keelest pärinevate terminite tõlkimist eesti keelde. Üldreeglina jäid nad muidugi peale. Suurrahvad ei karda oma keelde üle võtta sõnu teistest keeltest, kus uued mõisted on sündinud, kuigi nende tõlkimine ei oleks sageli kuigi keerukas. Meil istuvad aga koos komisjonid, et luua teadusharudele uusi eestikeelseid sõnu. Oigustatud võiks see olla ainult nii palju, et leida internatsionaalselt kasutatavatele terminitele sobiv kirjakuju. Uute eestikeel-

sete erialaste sõnade väljamõtlemisele põhjenduse otsimine ületab aga "argimõistuse" võimed. Milleks on üliõpilasel lisaks internatsionaalsele terminile vaja pähe tuupida veel meedikute ja filoloogide pingisa loomingulise koostöö tulemusena väljahautud "eestikeelne" termin, mis tegelikult pole ju eestikeelne, mida kellelegi pole vaja, mida ükski mittespetsialist ei kasuta ega tunne, mis ei vii mõistet rahvakeelde ja millega kokku puutudes tuleb spetsialistil kasutada "vähetuntud sõnade sõnastiku"? Tuleb ju selle sõnaga kokkupuutumist ainult eestikeelset õpikut või siis ainukest eestikeelset meditsiiniajakirja lugedes. Ka sellise ajakirja toimetajad peavad nägema ränka vaeva, et kusagilt leida eestikeelne vaste artikli autori poolt kasutatud ülemaailmselt tuntud terminile.

Järjekindlalt oli korrektor ainult ühe eestikeelse sõna asendanud ladina tuletisega: uriin. Mingil müstilisel põhjusel on kombeks kujunenud kõiki allpool võõr-elundeid, ekskrementide ja tegevusi tähistavaid igipõliseid eestikeelseid sõnu pidada rõvedaks ja asendada need liitsõnalise kombinatsiooni või võõrsõnaga, mille sisu on ometi sama. Tõesti rõvedana kõlab aga viimasel ajal TV-s ja isegi ilukirjanduses laialt kasutatav, kraadeargoost pärit keppima. Kui kogu elu aluseks oleva tegevuse eestikeelset sõna peetakse labaseks, siis võiks ju uue otsimisel eeskuju võtta inglise keeles käibele läinud, romantilise varjundiga väljendusest to make love.

Kõige suuremates raskustes olin küberneetikaalaste verivärskete eestikeelsete terminite redigeerimisel, mille mõistmisega mul oli veel suuremaid raskusi kui inglise või saksa keelsest originaalst arusaamisega. Andku küberneetikud mulle andeks võõrastele jahimaadele tungimine, kuid on ju selge, et iga küberneetikaga tegelev inimene peab tundma internatsionaalset terminoloogiat. Milleks sinna kõrvale luua aju koormavat ja tarbetut eestikeelset? Kas ei ole keegi tulnud selle peale, et selline võlts "keelepatriotism" on tegelikult relikt nõukogude "vormilt rahvuslikust, sisult sotsialistlikust" kampaaniast, millega meid püüti isoleerida lääne kultuuri orbiidist? Väikerahva saatuse on juba kord selline, et erialast kirjandust lugeda ja oma teaduslikke kirjutisi avaldada tuleb paratamatult võõrkeeltes. Kõike maailmas ilmutavat uut ja spetsialistile vajalikku eesti keelde tõlkida on võimatu ja suhteliselt väikest lugejaskonda arvestades ka tarbetu. Kui keegi unistab aga võimalusest, et eesti keel kujuneb maailmakeeleks, siis ka sel puhul oleks õigem mõelda kaastundlikult meie keele tulevastele õppijatele ja kasuta-

da rohkem neile juba tuntud rahvusvaheliselt kasutatavaid sõnu. Uued, eestikeelsed nimetused anname aga neile mõistetele, mis on tekkinud siin, ja saadame nad meie keelsetena lendu üle terve maailma.

Kas erinevat keelt kõnelevate rahvaste vahel väljakujunevate tihedate sidemete korral ei kergendaks suhtlemist seegi, kui peale teadusliku keele oleks ka igapäevases kõnekeeles kõigis keeltes kasutatavaid sõnu? Mis kurja võib olla selles, kui sisseõitnu kohtab siin meie igapäevakeelde juurdununa samu sõnu nagu omas koduski: informatsioon, suveniirid jne? Kellele ja milleks on aga vajalikud üsna nudi kõlaga sõnad teave, meene ja teised sellised "uudismoodustised"?

Muidugi on igal asjal piirid. Kui praegu topitakse igale tänavanurgale, eriti aga TV-saadetesse eesti keeles olemas olevate sõnade asemele ingliskeelseid (entertainment, enterprise, performance jt), on see kirillitsa lasu alt vabanenud inimeste küll mõisteta, kuid lapsemeelne vastureaktsioon — püüe näidata oma lääne orientatsiooni ja haritust —, mis kasvuperioodi mõõdumisel ja mõistuse kogunemisel loodetavasti üle läheb. See ei tähenda aga, et välismaalastest ostjate juurdemeelitamiseks ei võiks kasutada ka võõrkeelseid poeasilte. Enne oleks aga siiski mõistlik nõu küsida mõnelt, kes seda keelt tunneb. Näiteks mitmel pool uhkeldav auto service võib välismaalasele olla mõistetav iseteenindamisena, omadele aga assotsieeruda serviisiga.

Aastatuhandete vältel oli eesti keele areng loksunud omapead. Peale keele sihipärase reformimise esimest, möödunud sajandi vaikset ja siledat lainet kohises teine juba murelainena randa selle sajandi kolmandal aastakümnel: triumviraat Veski—Aavik—Saareste asus energiliselt keelt täiendada ja paindlikumaks muutama. Minu algkoolipäevil, kolmekümneandate alguses, olid koolijütsid keeleuuduste narrimiseks kombineerinud lause: "Lubage siiralt nentida tõika, et teie lauba taga asetseb tohtu lünk." Huumor seisnes selles, et peaaegu kõik lauses kasutatud sõnad olid uued ja lause seetõttu raskesti mõistetav. Selleaegses keelepruugis oleks lause kõlanud: "Lubage otsekoheselt konstateerida asjaolu, et teie otsaesise taga on väga suur tühi ruum." Praeguseks on need, tollal võõrastena tundunud sõnad kulunud igapäevasteks, muutnud keele lususmaks ja kindlasti pärineb ka käesolevas artiklis kasutatud sõnavarast hea hulk neilt autoritelt. Kuid palju on ka unustuse hõlma vajunud ja nii mõnedki keeleuudajate tolealegsed tekstid raskesti mõistetavad. Kes on lugenud "Suurte

sõnameistrite" sarjas ilmunud A. Saareste tõlgitud G. Flaubert'i "Salambo" kordustrükki, võib mu sõnu kinnitada.

Merel kardetakse üheksandat lainet, mis lõhub ja kannab kaldale saasta lade-meid. Meie keele uuendamisel jõudis juba aastakümnete eest pärale küll alles kolmas laine, kartmatu uute sõnade sünnitamine. Kuid üleliigset ja untsu läinut ei uha laine enam nii lihtsalt tagasi unustuseookeani nagu sajandi algul: kui sõna on juba raadio, TV ja ajakirjanduse kaudu lendu lastud, on tal tuul tiibade all ja ta jääbki laululindude parves kraaksuma.

Küsisin kunagi ühelt filoloogiaõppe-jõult, kui palju uute sõnade tüki pealt makstakse, laseks oma olme paremustamiseks ka paar tosinat turule. Ta võttis mu küsimust tõsiselt ja tegi mulle selgeks, et ei maksta midagi, aga keel vajab täien-damist, uued mõisted vajavad uusi sõnu. Muidugi oli tal õigus. Aga on siis tõesti va-ja selliseid teab kust väljaimetud sõnu na-gu mürsik ja nürmik (loogiliselt peaks siis roomaja laps olema roomik), kus uus pole mõiste, vaid ainult sõna, ja teisi toredaid seniolematuid tähekkombinatsioone? Et neist aru saada, otsin sõnastikest nende võörkeelseid vasteid, mida aga harva õn-nestub leida. Arvan, et internatsionaalselt kasutatavast sõnast oleksin aru saanud sõnastiku abita. Kuid vahel on uuel sõnal siiski ka sügavam mõte: okupatsiooniajal mõeldi sõna võörkeelne asemel välja uus sõna teiskeelne. Ilmselt mõistaandmiseks, et kõik teised keeled ei ole võõrad, mõni neist on koguni veel rohkem kui oma.

Igapäevakeele uute sõnade moodusta-misel varem tüütuseni kasutatud liidetele-la ja -ur on viimasel ajal lisandunud -kas. Aastakümneid on meistrimeeste poolhumoorikaks vulgarismiks olnud öel-da: "Sul on amortikas läbi ja radikas til-gub." Nüüd kuuleme telekast, et leedukad olid moekad, kolmeka eest osteti ühikas pastakaid jne. Kui leedulase asemel on millegipärast parem öelda leedukas, siis süsteemi jätkates peaks ju kasutama ka lätakas ja prantsakas. Massikommunikat-sioonivahendite tõhusal kaasabil on -kas nii levinud, et kõrvadel hakkab valus. See kipub alla neelama ja asendama kõiki tei-si sõnalõppe. Kui selle mõõdutundeta ka-sutamisel peab olema huumori varjund, kas poleks siis ikkagi õigem jätta see nal-jatamine koolilastele, kellelt see keeleuuen-dus ju pärineb? Algkoolilastele on iseloo-mulik oma žargooni kujundamine, sõnade moonutamine ja väljamõtlemine. Kui aga püüda keele rikastamiseks ära kasutada selle vanusegrupi fantaasialendu ja loo-mingulist initsiatiivi, siis võiks ju uute sõ-

nadena fikseerida ka öpa, tire, mata, lota ja teised samalaadsed, mis on koolikeeles omandanud kindla koha vähemalt poole sajandi kestel. Samast varamulaekast pärineb ka tegevust kõlaliselt hästi väl-jendav, kõnekeelde juurdunud näts. Olgu pealegi, üks ka asi ise kuulu sellealastele. Häbiga pean ütleva, et ajakirjanduses isegi filoloogide poolt kasutatud sõnavärd-ja kriminull üheks kaasautoriks pean tun-nistama ka ennast: käiku läks see minu algkoolipäevil. Kui aga keele arendamisel peetakse otstarbekaks kasutada oma hari-dusteed alustavate inimeste abi, miks siis mitte suunata otsinguid veelgi nooremate loominguliste kollektiivide poole?

Kahtlematult osutub vajalikuks luua ka uusi sõnu. Kuid nende moodustamisel peaks siiski olema tegemist teatava loogikaga, mis väga sageli jääb üliliasvalt peidetuks.

Palju, aga tulutult on räägitud lausete liiglihaga keeruliseks muutmist: leiva maitseelised omadused pro leiva maitse ja muu sarnane. Sellesse kategooriasse võiks vist lugeda ka levinud russismi või germa-nismi, sõna omama kasutamist: omab jul-gust pro on julge, omab tähtsust pro on tähtis jne. Ka selline eesti keelele võõras sõ-nakombinatsioon esineb eriti sageli neis sõ-navõttudes ja kirjutistes, kus soovitakse jät-ta igapäevasest targemat muljet. Nii tihti kipub ununema, et mida mõistlikum jutt, seda vähem leidub seal tühje sõnakõlkse.

Lisaks loogilisusele ja otstarbekusele peaks grammatiliste uuenduste ja täien-duste sisseviimisel pöörama siiski tähele-panu ka sellele, et need ei rikuks meie kee-le kõla, tema meloodilisust. Näiteks keele-turule paisatud tunnus -maks: et teha = tegemaks, et olla = olemaks. Täienduse otstarve jääb vähikule mõistetamatuks, kõlalisest küljest ei kannata see aga kriiti-kat: jääb mulje, nagu oleks ka eesti rahvas F. R. Faehlmanni muistendis kirjeldatud keelte jagamisele hilinevad ja Vanataat neile paja põhjast selle viimase visanud. Vaatamata vägivaldsele, sageli läbimõtle-matule ja põhjendamatuile iluravile ning täiustamisele on eesti keel veel praegugi vastuvaidlematult ilus keel. Nii nagu kõik siin maailmas, muutub ja areneb ka üks-kõik milline keel. Muidugi on sellises mo-derniseerimisprotsessis spetsialistide filo-loogide asjatundlik töö hädavajalik. Kuid meil kõigil tuleks hoolt kanda selle eest, et selle silla talad, millest me tasa üle sõida-me, püsiksid terved ja et me seda liiga ko-narlikuks ei sillutaks.

Kunagi 1970-ndatel aastatel Sirbis ja Vasaras avaldamata jäetud artiklit aluseks võttes kirjutatud veebruaris-märtsis 1994.

Olaf Imelik

MÜSTEERIUMI KÜTKES

Nikolai Baturin. Ringi vangid. Eesti Raamat, Tallinn, 1996. 214 lk.

Kirjanik Nikolai Baturin kirjutab oma vastses romaanis ühiskonnast, mis pole veel käes, aga autori kujutluses juba eksisteerib.

Mida ometi öelda romaani "Ringi vangid" kohta, mil on vaieldamatult isikupärane stiil, mõne tarvis koguni keelevõlu, aga millele on tunnetuslikult peaaegu võimatu läheneda. Seda viimast muret on Baturini tekstide puhul varemgi kogutud. Aga eks mõistuse abil lahendatakse ka kõige suuremad müsteeriumid. Ent küsimusi jätkub. Mis küll sundis Baturinit minema absoluutselt uuele teemaringile, kust pärineb niisugune fabuleerimisviha, ega ometi EV asjasse puutu? Mõistagi ei tohi kirjanikule tema rikast kujutlusvõimet ette heita, ehkki lugeja näeks, et ükskõik kui ulmelist või perversset tulevikuvisiooni kirjeldatakse vastuvõetavuse piiril. Loomulikult on vastuvõetavuse piir lugejatel erinev. Sõandan väita, et midagi nii spiritistlikku pole ma arvestatavas eesti ilukirjanduses varem kohanud. On Baturini varasemate teoste tegelased liikunud küll aeg-ajalt sealpoolsuses, ent seni ikka õnnelikult "maandunud" reaalsete inimeste, loomade ja taimede keskele. "Ringi vangide" müsteeriumi juhib keegi Silver-Smooly Trawkin, kes on haaranud endale ühiskonnaga manipuleerija rolli. Kõik sõltuks nagu tema tahtest. See on muidugi täiesti reaalne võimalus, sest kes meist siis ei teaks autoritaarse ühiskonna mängureegleid. Ainult et seekord pole individid Mattes ja Teresa enam pelgalt ohvrid — või lõppkokkuvõttes siiski on? Selle üle pole mõtet vaielda. Nad tunnevad päris hästi kehtivaid reegleid ning enesesäilitamistung sunnib neid ka Baturini ühiskonnas kaasa lööma. Trawkin, kellest romaanis suurt üldse ei räägita, väldib igasuguseid eetilisi norme, kohanemisvõime on aga ka inimliigile omane. Baturini tegelased teavad, et kelle käes on vägi ja võim, selle kätte koguneb rahagi. Kirjanik tuleb rahamaailma seletamisega "Ringi vangides" talutavalt toime, pangaametnik on üks mõistlikumaid kujusid romaanis. Mis asju aga pa-

berlikult koltunud baleriin Serafima Graft Baturini ulmelinnas ja määramata aastasajas ajab, jääb mulle kahjuks segaseks. Kunagi on ta tantsinud Medeia rolli, aga see osa sobinuks ka Teresa õlule panna. Olgu autori poolt väljamõeldud ühiskonnakorraldus kui tahes hullutav (kujutage ette, liikluspolitsei jälitab liiklejaid ja nõuab trahve sisse!), tean, et korralik kirjanduskriitik peab konkreetsest teosest rea sümboleid üles otsima — niisuguseid, mis märgistavad vägivalda, võimu ja hirmu ohtu. Sest mida muud ta teha oskab? Niisiis juba nimetatud Trawkin ja koerpärdikud osutavad autoritaarsusele, viimased võib-olla sümboliseerivad ka anarhiat. Kena naistegelane Teresa püüab nähtavasti ühitada armastust, perekonda ja karjääri ning õigustada oma rahahimu. Rahahimu kujutamine tegelikult meeldis mullegi. Üks väga armas juhtkujund — vana autologu — kehastab ilmselt vana hea, usaldusväärse ja stabiilsena tundunud ühiskonna igatsust. Maja, kus peategelased Mattes ja Teresa elavad, ja lift koos Krebsei-nimelise kirjanikust liftimehega markeerivad aga tulevikulist ühiskonnaelu. Nõnda analüüsides muutub "Ringi vangide" mõte nagu selgemaks ja arukamaks. Ja mida kõike varjab endas vana mõisahoone, huvitavaim näidis, mida kompides oleks võinud üsna palju öelda. Näib aga, et "mõisahoone" vajus ülefabuleerimise tõttu kokku, ja mida vaene Teresa seal üksi elades olekski teinud.

Võimalik, et kirjanik Baturin oskab ennustada — on seegi ajamärk. Meil näib olevat hetkel ennustajaid rohkem kui kirjanikke. Ja rahvas suhtub neisse armulikult, meil on isegi prohvetid juba olemas, mida kõike nad ei kuuluta. Baturinil on ka üks lause, mida kordab: "Šanss! Teie šanss on mõõdapääsmatu nagu saatatus — kasutage seda!" Ma saan aru, et "Ringi vangide" šansiks võiks olla psühholoku leiutamine. Psühholokust oleneks kõik — ta oleks võti eneseteostuseks, rahategemiseks ja kuulsusejanu kustutamiseks. Peale selle resoneerib psühholoku motiiv

imetoredasti ka olevikuga, millele seni pole üldse osutatud. Kui järglase soetamine "Ringi vangide" peategelastel ebaõnnestub, siis katsed lukunduse ja gaasiga lähevad juba paremini. Kas ehk ajamärk? Nii võiks veel terve lehekülje kujunditele sarnaseid tegevusi, tegelasi, nimetusi ja asju loetleda, aga ma annan alla, sest see oleks vägivaldne ja mõttetu. Vaid jumal teab, mida Baturin mõtleb lausega "...kui sa ei õpi korralikult valetama, ei kõlba sa Euroopasse. Lähed tagasi..." (lk 186—187). Mulle meeldib seeigi lause, ta tundub arusaadav ja mõistlikult ähvardav ühteaegu. Minusugusele on vaja ikka selges eesti keeles seletada, kus varitseb oht. Kalgid-kuldsed lukud, ekskavaatorid, panga- ja mangoautomaadid pole mingi argumentatsioon. Põhjus, mis "Ringi vangidest" eemale peletab, on eelkõige sõnavoha. Kel jätkub kannatust,

uurigu Baturini lausestust — kas mitte laussõnastus ei vähenda teose sotsiaalset kaalu.

Ühes ajalehe lühitutvustuses on märgitud, et Baturini teose iseloomustamiseks sobiks sõna Márquezlik. Selline intrigeeriv repliik vajanuks peent ja põhjendatud tõestust. Kui osutatakse, et ajatсандitega on kirjandusilmas paljud autorid mänginud, siis muidugi nõustun öelduga. García Márqueze üksildased, iberomeerika mütoloogiast sündinud fantaasiad ei sõltu ainuüksi objektiivsest sotsiaalsest tegelikkusest. Seal prevaleerib ju sisemine aeg, mitte väline aeg. Baturini romaani lahendust sõندان nimetada, kuigi suure reservatsiooniga, fragmentaariumiks Orwelli teemal. Küllap kirjanikul oli romaani kirjutamiseks oma motivatsioon — küsimus on lihtsalt tulemuses.

Maire Liivamets

ÜKS ILUSA KUJUNDUSEGA RAAMAT

Mart Kivastik. Palun õnnelikuks. Elmatar, [Tartu,] 1996. 176 lk.

Mitu korda juba olen ma pidanud kahetsema kergemeelselt antud lubadust. Tuleb kena inimene vastu, ulatab raamatu, soovib, et ma sellest midagi arvaksin — kuidas sa ikka ära ütled. Nüüdki läks pool pühapäeva lugemisele ja ega arvamus kirjutamine vähem võta. Natuke kahju nagu ajast, kui kaanepilt raamatu kõige köitvamaks osaks osutub.

Ei osanud kartagi. Ega paar silma hakanud, leebelt väheütlevat arvustust ju ei hoiatanud. Ja Raudam kiitis Postimehes kohe kõvasti. Pealegi on Kivastik enne ka raamatu kirjutanud, sellel polnud viga. (On küll teisigi näiteid, kus esimene raamat kõige huvitavamaks osutub, meenub Ülo Mattheus.) Ja Kivastik on kirjutanud päris asjalikke arvustusi. Või — kas polnud see just tema, kes üht tema meelest mitte kõige õnnestunumat teost jalaga ähvardas lüüa? Ei mäleta, üks noor vihane mees igatahes oli. Miskipärast tuli säherdune mitte kõige ontlikum soovitus lugedes meelde. Tean, tähendab, küll, miks tuli, aga ei hakka välja ütlema.

Raamatust saab teada, et autor on päris palju lugenud ja mitmete kirjanike nimed on talle meeldegi jäänud, neid võib siis vahel välja öelda. Balzac ja Remsu leiavad kõige enam esiletõstmist, kuid on teisigi. Üks, keda justkui ei nimetatagi,

aga kes hoomatavalt ligi, on Joyce, teadvuse voo isake. Sest kui keegi paneb kirja pika, liigendamata tekstilahmaka, tuleb paratamatult meelde Ulyssese lõpulause. Mis on minul küll meeles olnud kui hoiatusmärk kuristiku serval — et siia maale ja mitte kaugemale. Õieti mitte serval, vaid jupp maad kaugemalgi, ime läbi tühjuse kohal õhus püsimas, aga hoiatus ikkagi. Säherdune piisavalt keeruline märk, millest on kõigile huvilistele jätkunud uurimisainet sel sajandil, jätkub järgmiselgi, ja mille kõrvale teisi pise-maid väga nagu vaja polegi.

Veel saab teada, et Mart — ja jäägu täpsustamata, milline neist, sest autor on Mart ning kõigi lugude jutustaja-peategelane on ka Mart — on lapsepõlves raamatutega omaette olnud ja lasknud seiklusjuttudel reaalse maailma üle võitu saada. Kujutlenud endale põnevaid maailmu, kontrastiks igavale argipäevale. Aga oletame siinkohal, et arvamused peab arvatavaga kuidagi kooskõlla minema. Siis poleks minulgi põhjust lasta end kirjajahemärkidest ahistada.

niisiis elab Mart raamatutes muinasjuttudes ja kolmes musketäris ja nahksuka-juttudes võib-olla Remsus ka pole ammu lugnud siiski mitte Sannikovi maal või Andreomeeda udugogudes mitte et

suurt vahet oleks aeg ja ruum nagunii kadunud järjepidevus või põhjuslikkus või muu argisem loogika samuti isa iga tahes rändrüütel mitte rongis piletikontrollor onu kord lendur kord kosmonaut suguvõsa päratu vana ja loomulikult aadlisoost vanaema tark ja rikas vanaisa hulga indiaanlasi tapnud nüüd lahmas maavaldus käes aga sälgud püssikabal ei lase rahulikult magada ja ikka samas vaimus edasi

Mart ise tahab midagi olla tahab õnelikuks nagu pealkiri ütleb tahab heliloojaks või kirjanikuks või filmitegijaks või mis iganes kirjutab jutte mida tagurpidiloetud Looming kuidagi vastu ei võta ning ega see eriti imestama panegi

selles õrnas eas kui muinasjutud nagu enam hästi peale ei lähe musketärid aga seda enam tekib ju huvi ka vastassoo vastu nii ongi Julia mängus teised ka vahel aga põhiliselt ikka Julia kuigi Shakespeare on tuntud-tunnustatud autorite hulgast välja jäänud nagu Tammsaaregi kes ehk ütleks midagi õndselt kulunud töö tegemisest ja armastusest neile kes tahavad olla mitte saada aga jah Mart ja Julia kusjuures ega ei oska nooruk ju veel täpselt mõelda-öelda mis selle Julia-ga peale hakata nii jääbki Juliale roll vahel oma juba laulatatud Mardi juttude mida tagurpidiloetud Looming ikka veel avaldada ei taha vahele või servale MI-NE PERSE sirgeldada mis on võib-olla naljakas ja kurb ühteaegu aga ometi mitte niivõrd et päris vabatahtlikult neid jutte lugeda tahaks

esimene kord õndsas teadmatuses eesootavast oli päris huvitav kui jutustaja Tallinn–Tartu teel tukkuma jäädes unes tulevasi sündmusi nägi aga kauge-

male jõudes hakkas see aja ja ruumi puudumine ja lendur-kosmonaudist onu kes vahel taevast surnud sugulasi sünnipäevapeole napsi võtma ja õpetussõnu jagama tõi ikka närvidele käima küll nagu seegi onu kes vahepeal oli justkui surnud ja siis ei olnud ka tuleb tunnistada et veel ühe selle sajandi kirjandusliku teerajaja Faulkneri pärandist on mul ka üks romaan vastu hakanud koguni seevõrd et jäi lõpuni lugemata nii et ehk ma lihtsalt ei mõista säärast peenemat kunsti võib ju arutada et igal raamatul on vähemalt kaks poolt et mida on öeldud ja kuidas on öeldud ning kuna kõik värskemad mida-küsimused on juba paar tuhat aastat tagasi otsa saanud siis kuidas ainult tähtsust omabki ometi kui see mida-pool minus huvi ei ärata siis jätab ka kuidas-küsimus üsnagi ükskõikseks on ilusaid ütleme lausa mõjusaid dialoogikatkeid on murelikke ehk isegi traagilisi kangelasi aga nende mured ei ole nagu päris sellest maailmast tolle teise maailma reeglid jäävad tegelaste katkendlike tulekute-minekute tagant hoomamata võta siis kinni kas on näiteks Valentini-jutus ehk ka mingi väike Oidipus mängus või ei

kahtlemata oskab Kivastik kirjutada lausa hästi seejuures mis sõnade sobivuse ja lausete voolavusse jne puutub väga tore et raamat Raudamile meeldis ja tore kui veel mõnele meeldib siis pole ju ilmaaegu kirjutatud ja trükitud lihtsalt minu kätte sattus asjata aga kui kord juba küsiti pole põhjust ka oma arvamust häbeneda nii ma siis arvangi et võin järjekordselt ühe kodumaise kirjamehe lugesiväärsete hulgast välja arvata.

Juhan Habicht

IKKA JAKOB HURDAST MÕTELDES

Mart Laar. Raamat Jakob Hurdast. Ilmamaa, Tartu 1995. 224 lk.

Lugejani on jõudnud Mart Laari monograafia rahvusliku liikumise juhist Jakob Hurdast. Juba ammu on harulduseks muutunud senine terviklikum biograafia, 1934. aastal Aleksander Mohrfeldti sulest ilmunud "Jakob Hurt. Eesti ärkamisaja suurkujusid", mis pealegi on vaid kokkuvõtte pikemast käsikirja jäänud uurimusest. Nõukogude ajal sai Hurda rikkalikust elutööst ainsana ametliku tunnustuse vaid rahvaluule kogumise organiseerimine.

Vajadus Hurda-monograafia järele tõusis eriti päevakorda 1980-ndate aastate lõpus seoses Hurda 150. sünnipäeva tähistamisega. See sattus kokku Eesti uue ärkamisega, nn laulva revolutsiooni ajaga, mil meie suurim rahvuslik ideoloog sai teenitud tähelepanu osaliseks. On ilmselge, et Hurda aated ja ideed ei ole aegade jooksul tuhmunud. Oli ju Hurt pannud pearõhu rahva harimisele, eesti keele kasutussfääri laiendamisele, eriti selle aren-

damisele teaduskeeleks, ning üldse eesti omanäolise kultuuri esiletoomisele, milles ta nägi tagatist eestlaste püsimajäämisele. Täna on Hurda aastakümneid kestnud tõsise eluvõitluse tuum muutumas käibefraasiks igamehe suus ja niimoodi kaotamas oma sügavat sisu.

Hurda 150. sünnipäeva puhul ilmus rida artikleid ja raamatuid, nende hulgas R. Põldmäe uurimus "Noor Jakob Hurt", mis räägib Hurda elust aastani 1872. Ka ilmus M. Laari, R. Saukase ja Ü. Tedre koostatud album "Jakob Hurt", mis rikkalikult illustreerituna ja hästi kommenteerituna loob suurmehe elust meeliharava kujutuse, kuid arusaadavalt ei asenda monograafiat.

Mart Laari "Raamat Jakob Hurdast" püüab arvesse võtta vahepealsete aastakümnete jooksul päevavalgust näinud käsitlusi — kasutatud kirjanduse loetelu raamatu lõpus hõlmab üle saja teose ja artikli (nende hulgas mitu M. Laari enda kirjutist). Sellele lisandub veel Hurdaaegse ajakirjanduse ning suure hulga käsikirjalise materjali läbitöötamine. Mahuka allikmaterjali baasil on Laaril õnnestunud luua kompaktne ja ülevaatlik, samal ajal aga konkreetne, paljusid üksikasju esiletoov teos, mis pealegi on ladusalt kirjutatud, hästi loetav. Autor ütleb eessõnas, et põhirõhk on pandud Hurda neile elujärgkudele ja tegevusloikudele, mis seni on vähem valgustamist leidnud, eriti Peterburi perioodile, millesse langes Hurda väljakujunemine teadlasena. Eelistustest hoolimata on teos hästi proportsioneeritud, kujuneb terviklik pilt Hurda erakordsest isikust.

Erakordne on ennekõike Hurda põhimõttekindlus. Ka kõige raskemate isiklike läbielamiste puhkudel ei kaotanud ta silmist oma suurt eesmärki — teha tööd eesti rahva heaks. Siinkohal tasub märkida kahte M. Laari raamatus esiletoodud momenti: hiljuti ülikooli lõpetanuna on Hurt endale üles tähendanud Goethe mõtte, et ainult iseendale elades ei saa inimene õnnelik olla, ning 1902. aastal, EÜS-i uue maja õnnistamisel räägib ta inimese kohustusest teenida üksteist, oma vanemaid, rahvast, kodumaad, tervet inimkonda. Need mõtted seovad nagu algus- ja lõpp-punktid kogu Hurda elu ja töö.

Mart Laari raamat on huvipakkuv just Hurda maailmavaatelse kujunemise ja põhimõtete ellurakendamise tähelepaneliku, süvitsi mineva analüüsi poolest. Allikmaterjaliks on talle suurel määral

olnud Hurda enda kirjutised ja kõned ning tema kirjavahetus, manuskriptid ja märkmed. Seetõttu tekib nagu mingi subjektiivsem sisevaade, kuigi M. Laari käsitluslaad on täiesti objektiivne.

Autor näeb Hurdas avatud meeltega mõtlejat, kes mitmesuguseid ideid ja mõjutusi oma põhimõtete valgusel läbi töötades lõi meie rahvusliku ideoloogia. Iseenesest lausa originaalne ei olnud ka põhiidee, millel Hurda vaated rajanesid. Mõtet, et haridustaseme tõstmine aitab tagada väikerahva püsimajäämise ja igal rahval on oma missioon, oli juba varem väljendanud Soome rahvuslik ideoloog J. V. Snellman. Kuid tõsi on, et meil andsid need ideed Hurda isiku läbi aktiivse, loova elu kahele rahvuslikule suurüritusele — Eesti Kirjameeste Seltsile ja Aleksandrikooli organisatsioonile. Ilma nendeta (hoolimata nende mannetust lõpust) puudnuks Eesti rahvuslikus liikumises see vaimne potentsiaal ja edasilikumise energia, mille vilju me praegugi veel maitseme.

Nii Rudolf Põldmäe ("Noor Jakob Hurt", lk 20) kui ka Mart Laar osutavad, et Hurda haridustee läbi saksakeelse kreiskooli, gümnaasiumi ja ülikooli ning samaaegne põhiliselt saksakeelne elukeskkond andnuks küllalt põhjust Hurda saksastumiseks. Ometi seda ei juhtunud.

M. Laar kirjeldab üldist õhkkonda, mis oli kujunenud 1850-ndate aastate lõpuks: eestlaste rahvusliku iseteadvuse suurenemine, mille konkreetseks väljundiks oli hoogustuv seltsitegevus ning eestikeelse ajakirjanduse areng. Selleks ajaks oli ka baltisakslaste hulgas üha aktuaalsemaks muutunud eestlaste tuleviku teema ning andnud "poolt" ja "vastu" rühmitusi. Niisiis oli üldises õhkkonnas juba elemente, mis töötasid eestlastest haritlaste saksastumise vastu, kuid siiski oli see veel päevaküsimus nr 1, millele ka Hurt esialgu oma poliitilise võitluse keskendas.

Midagi murrangulist oli toimunud Hurdaga suvevaheajal 1860. aastal isakodus Himmastes, kui ta märkmikku ilmub ülestähendus: "Eesti rahvas, miks ei austa Sa oma vanemaid?" (lk 36). M. Laari raamatu lehekülgedel tuleb veenvalt esile, et Hurda maailmavaate aluseks oli neljas käsk — austa oma vanemaid, mille ta laiendas nende keele ja meele, rahvuse ja ajaloo austamisele. M. Laar osutab, et kaasa võisid siin mõjuda ülikooliloengud saksa teoloogi Friedrich Ernst Daniel Schleiermachi filosoofiast, kes oma õpetuses siidus ühte religiooni, perekonna ja rahva.

Läbi terve raamatu näeme, kuidas see mõte väljaarendataval kujul leidub paljudes Hurda kirjutistes ja kõnedes, samuti era- kirjades, õpetussõnades oma lastele ning noortele sugulastele. Ka Hurda jutlustekogu, mida M. Laar raamatu lõpus refereerib, kajastab sedasama — luterliku eetika ühendamist rahvuslike püüetega.

Kodust lähtunud kristlikule meelelaadile lisandus loomulikult mõndagi Tartu- ülikooli usuteaduskonna õppejõudude kaudu. Tuginedes Hurda õpinguraamatule, märkmetele ja mälestuskirjutistele on M. Laar selleski osas huvitavaid üksik- asju esile toonud, iseloomustades õppe- jõude, kelle loenguid Hurt kuulas, ning näidates, milliseid reaktsioone nende mõtteavaldused Hurdas esile kutsusid. Siit sai Hurt nii oma rahvusaadet toeta- vaid kui ka protesti esilekutsuvaid im- pulse. Kõikide õppejõudude hulgast tõs- tab Hurt just isiklikku eeskuju andvana esile prof Moritz von Engelhardti, kelle kohta Hurt oma mälestustes kirjutab, et sel mehel oli endal "täiuslik kristlik ise- loom, ja ta kujundas iseloomusid, mehi".

Muidugi oli ka Hurda ülikooliajaks saksa kultuuriareaal oma kaugemategi servadeni läbi imbunud herderlikest ideedest. Hurdani jõuavad need paljude teoste ja kontaktide kaudu. Oma osa on Hurda vaadete kujunemisel olnud ka ko- haliku baltisaksa kultuuri esindajatel — O. W. Masingul, J. H. Rosenplänteril ja A. H. Neusil.

Eriti rohkesti teavet Hurda maailma- vaatelise küpsemise ja tema rahvusliku ideoloogia väljakujunemise kohta sisal- dab peatükk "Murranguaastad", mis haa- rab Hurda elu sellised lõigud nagu tööta- mine koduõpetajana Alexander von Mid- dendorffi mõisas Hellenurmes ning güm- naasiumiõpetajana Kuressaares. Sellesse ajajärku jäi ka Äksi kirikuõpetajakoha taotlemise ebaõnnestumine, mis viis Hurda gümnaasiumiõpetaja lisakvalifi- katsiooni hankimisele, ning kihlumine Carl Oetteli tütre Eugeniega, kes abikaa- sana toetas Hurda rahvuslikke taotlusi läbi kõigi katsumuste. Lausa liigutav on lugeda, kuidas Eugenie Hurt kogu elu, muust kirjavahetusest eraldi, säilitas kihlusajast pärinevat kirja, milles Hurt tegi pruudile teatavaks oma elukreedo, oma rahvuslikud aated.

Murranguaastate isiklikest kontakti- dest osutab M. Laar Middendorffi osale Hurda kui teadlase väljakujunemises, ning veel olulisemale kokkupuutele Ku-

ressaares arheoloogia ja rahvaluulega te- geleva J. B. Holzmayeriga, kelle vahen- dusel Hurt tutvus W. Mannhardti kogu- mistöö metoodikaga. On ju varasemates- ki uurimustes (R. Viidalepp jt) osutatud, et ilmselt siit sai Hurt algidee oma tule- muslikuks rahvaluule kogumistööks, mis sügaval venestusajal oli ühtlasi ainuke kogu rahvast haaranud isamaaline tege- vus. Vaieldamatult oli vaja Hurda geni- aalset vaimu ja raudset tahtejõudu, et siit-sealt kogunenud ideed ja impulsid jõuaksid selliste tulemusteni nagu Hurda rahvaluulekogu, mis juba eelmise sajandi lõpul laiemalt Euroopas eriteadlaste imetlust äratas. Tegelikult oleme endile veel liiga vähe teadvustanud, missugune maailma kultuuri seisukohalt haruldane aare meil olemas on. Ja ometi leidis ka Hurda rahvaluulekogumine omal ajal vastaseid mitmest leerist.

M. Laar on Hurda märkmetest esile toonud suure hulga näiteid, kuidas Hurt endas küpsevatele mõtetele kõikjalt kin- nitust otsis. Ajakirja Eesti Koit väljaand- misplaaniga seoses tuleb juba esile Hur- da hästi läbimõeldud, mitmekülgne rah- vahariduse programm. Ettevalmistava kaustiku lõpus on kirjanduslik visand "Suur sõda Eestimaal", kust selgub ka Hurda poliitiline programm, mille Mart Laar on sõnastanud nii: "... kaitsta iga hinna eest eesti omapära ja vaimset ise- seisvust, tegemata seejuures mingeid jä- releandmisi ei Saksa ega Vene suunas" (lk 60). Sellelt aluselt on peetud Hurda kuulsad kõned I üldlaulupeol (1869) ja Helme koosolekul (1870) ning siit siis ka tees — kui me pole suured jõult ega ar- vult, siis peame saama suureks vaimult.

"Kolmanda tee kontseptsioon", nagu M. Laar seda nimetab, oli kogu Hurda konkreetse poliitilise tegevuse aluseks. Selle väljakujunemisel peab M. Laar olu- liseks, et Hurdal juba olemas olev Soome- orientatsioon Kreutzwaldi mõjul võimen- dus. Siinkohal tasunuks ehk Soome olu- de paljuski teistsugust kujunemist veidi lähemalt selgitada ja esile tuua osa rootsi aadli ja haritlaskonna teadlikku soomes- tumist pärast Soome ühendamist Vene impeeriumi koosseisu. See on ju hoopis midagi muud kui väheste mõistvamate baltisakslaste suhtumine, et eestlased võivad ehk ka eestlasteks jääda. Hurt ei soovinud kellegi ümberrahvustumist, küll aga mõistlikku koostööd. 1899. aas- tal Peterburi pastorite öhtul kõneldes kutsus ta üles ühendama eestlaste ja bal-

tisakslaste jõud võitluseks venestamise, laiemalt siis impeeriumimeelse poliitika vastu. Koostööd pidas ta võimalikuks aga ainult sel juhul, kui sakslased tunnustavad eestlaste rahvuslikke püüdlusi.

Niisiis, kui neljas käsk oli Hurda maailmavaate põhimõtteline, eetiline alus, siis kolmanda tee kontseptsiooni võib pidada tema poliitilise programmi aluseks, millest ta pidas kinni raudse, lausa üleinimliku järjekindlusega, kui arvestada kõiki talle osaks saanud rünnakuid. Veel 1906. aasta varasügisel, vaevalt pool aastat enne surma, tuli Hurdal pärast Vane-muise uue maja avamisel peetud kõnet uusi ebaõiglasi süüdistusi taluda. Oma sisseõnnistamiskõnes rääkis ta taas ümberrahvustumise vastu ja kutsus eestlasi üles üksmeelele. Kuid hoolimata Hurda kõnele järgnenud kuulajate vaimustustormist, leidsid poliitilised vastased hiljem ajalehes Sädemed, et Hurt on ise süüdlane kõigis neis surmapattudes, mille vastu ta oli kõnelnud.

Tahtmata siinkohal pikemalt peatuda Hurda ja Jakobsoni suhtel (neidki on M. Laari raamatus asjalikult, faktilise materjali põhjal valgustatud) väärib siiski esiletõstmist asjaolu, millele varem pole piisavalt tähelepanu pööratud. Nimelt tuleb M. Laari käsitluses selgesti esile, et rahvusliku liikumise kahe juhtfiguuri vastuolu põhimõtteline alus oli suhtumine luteri usku ja kirikusse. M. Laar ütleb (lk 100), et Hurt pidas usku ja kirikut kõlbluse säilimise ja seega ka rahvuse püsimise tagatiseks, Jakobson soovust leidis, et kirik ja religioon tõmbavad inimest sellest ilmast ära ja takistavad edenemist. Hurda arvates püsisid sidemed Euroopaga ja selle kultuuriga luteri kiriku kaudu, selle alustalade õonestamine aitab aga kaasa vene mõjude suurendamisele, ning selles nägi Hurda kaugelenägev poliitiline pilk eestlusele surmaohtu. Taotletava ajalehe Mesilane ettevalmistamisel tõi Hurt samal aastal taas sõnaselgelt välja oma poliitilise programmi: "Meie püüame Eesti rahvast harida vaimu poolest tema loomulise põhja pääl, nimelt tema omas emakeeles. Sellepärast oleme meie kõigele saksastamisele ja venestamisele vasta" (lk 104). Edasises märgib M. Laar (lk 106), siinkirjutaja arvates asjatult vabandavalt, et Hurda ja Jakobsoni programmid ei olnud vastandlikud, pigem üksteist täiendavad. On isegi natuke hämmastav lugeda, et M. Laar nimetab Jakobsoni programmi kajastava 1881. aasta suur-

märgukirja allakirjutamata jätmist Hurda poliitiliseks veaks. Suurmärgukirjas oli ju Hurdale põhimõtteliselt vastuvõetamatu punkt — taotlus allutada eesti koolid Vene haridusministeeriumile. Hurda tollast käitumist tuleb pidada pigem kindlameelseks kui vastupidi, ning mitte keegi teine kui just Mart Laar sellesamas raamatus pole sellise selgusega tõestanud Hurda kõigis olukordades truuks jäämist kolmanda tee kontseptsioonile. Kohe sealsamas kinnitab M. Laar just Hurda järjekordset poliitilist kaugelenägelikkust — venestamine oli juba õhus, ja kuidas siis läks eesti koolidega, seda teame kõik. M. Laari käsitlusest näeme selgesti, et Hurt tõepoolest ei olnud olupoliitik, ja selletõttu ei saanud ta kunagi oma häälekandjat, jäädes nii oma poliitiliste vastaste suhtes ebavõrdsesse olukorda.

Veel üks liin, mida M. Laar pideva tähelepanuga jälgib, on Hurda suhted baltisaksa pastorkonnaga. Esimese vastu-seisu tekitas juba Hurda üliõpilasena avaldatud artikkel "Lühikene õpetus õigest kirjutamisest parandatud viisi". Kui Hurt kirjutas Liivimaa superintendendile seoses Äksi kirikuõpetaja koha taotlemisega rõhutas oma eesti päritolu ja soovi pühenduda rahvuslikule tegevusele, sai ta loomulikult eitava vastuse. Pahameelt põhjustas ka Eesti Postimehe lisalehes 1871. aastal avaldatud ajalooülevaade, veel enam aga 1874. aastal Valgas Liivimaa õpetajate sinodil peetud kõne "Estonische Tagesfragen", milles Hurt rõhutas iga rahva jumalikkude õigust eksisteerida ning rääkis oma rahvuslikust programmist — edendada keelt ja kirjavara, arendada välja koolivõrk.

M. Laar märgib, et esialgu valitses Hurda suhetes baltisaksa pastoriga veel dialoogiline alge, kuid vastuolud teravnesid 1875. aasta sinodil, kus võeti vastu otsus rahvusliku liikumise kahjulikkusest ning vaimulikel keelati osalemine rahvuslikes organisatsioonides, otsus, mida Hurt muidugi ei täitnud. Järgnesid rünnakud Aleksandrikooli kui rahvuslikke kirgi õhutava institutsiooni vastu, eriti pärast teist aruannet, milles Hurt kirjutab, et baltisaksa õpetajate vastutööamine on kahjustanud luteri usu mainet eestlaste seas. 1880. aasta algul, Võru- ja Tartumaa kirikuõpetajate kogul süüdistati Hurta õpetajate ja kiriku autoriteedi õonestamises ning kõne all oli tema andmine aukohtusse. Konflikt jõudis haripunkti sama aasta suveks, kui

mõned kolleegid soovitasid Hurda kirikuvande alla panna, keeldusid koos temaga armulauateenistust pidamast jms.

Kui baltisakslased 1881. aastal eriti ägedalt Sakalat ründasid ja kasutasid selleks Hurda argumente, jäi Hurt, nagu M. Laar osutab, sõna otseses mõttes kahe tule vahele, kuid püsis nüüdki oma põhimõtetelisel seisukohtadel.

Sellest hoolimata kasutati nn saksa-meelsust korduvalt argumendina Hurda vastu. Näiteks koguni Peterburi Jaani koguduse kooli ümber tekkinud tülis, kus teda mõne tegelase poolt lausa saksastajaks ja riigivastaseks tituleeriti.

Kui 1890-ndate aastate lõpus tõusis taas päevakorda eesti keele professuuri küsimus, sekkus võitlusse ka Hurt, kuigi ta — nagu M. Laar märgib — endale seda kohta enam ei lootnud. Kuid "eesti professor" oli olnud üks tema olulisi taotlusi juba 1870-ndatest aastatest peale. Ning jälle sattus Hurt Liivimaa kirikuvõimude boikoti alla, nii et peapiiskop koguni keeldus talle õnnistust andmast. Ametivandade lühinägelikkus luteri kiriku maine suhtes viis Hurda selleni, et ta 1899. aastal alustas asjaajamist pensionile jäämiseks, milleks ta 1901. aastal loa sai. Võib ainult kujutleda, millist sisemist jõudu nõudis sügavalt usklikult Hurdalt neis lõputuis vastuoludes Liivi- ja Eestimaa baltisaksa pastorkonnaga oma rahvuslikele eesmärkidele truuks jääda. Ning irooniline küll, kuid kolm tähtsat elumuutust — gümnaasiumiõpetajana tegutsemine Kuressaares ja Tartus, siirdumine Peterburi ning enneaegne pensionile jäämine — olid kõik mingil määral põhjustatud mainitud konfliktidest.

Teatavasti pühendus Hurt pensionipõlves peamiselt teaduslikule tööle rahvaluule alal — intensiivistas korrespondentide kogumistööd, käis ise korduvalt kogumismatkadel Setumaal ning pani kokku kolm köidet "Setukeste laule". Kuid tegi selle kõrval veel tohtu palju muudki. Seda perioodi käsitleb M. Laar kahes peatükis, "Jakob Hurt aastatel 1901—1905" ning "Viimane eluaasta ja surm", kokku ainult 29 leheküljel. See on äärmiselt faktitihe esitus, paiguti lausa nagu loend — sel kuupäeval oli Hurt seal ja seal, sel kuupäeval tegi seda ja seda. Loomulikult annab see hea pildi Hurda töökusest, võimekusest ja aktiivsusest. Kuid midagi veel, lausa vapustavat — M. Laari asjaliku raamatu mõju on äkki belletristlik,

meeltega tajutavaks saab võidujooks aaga. Kinnituseks seegi fakt: kui "Setukeste laulude" poognad natuke hilinesid, palus Hurt kohe kirjas Kaarle Krohnile teda asja kiirustada, kartes, et trükkimise venides ta ehk ei jõua väljaannet lõpule viia.

Hurda üks viimaseid hinnanguid Eesti oludele selgub St. Petersburger Zeitung'ile 1906. aastal kirjutatud artiklist (mis loomulikult jäi ilmutamata). Selles iseloomustab Hurt kirikuelu sõnadega — ahnus, saamahimu, rahvast eemaldumine; kooliolusid aga järgmiselt: vene keele dressuur, ametipädevate õpetajate valdamine venestamise tõttu.

Kirjavahetuses Heinrich Koppeliga tõstab Hurt juba üles Eesti täieliku iseseisvuse küsimuse. Et see idee tekkis just Hurda peas, on muidugi ootuspärane, sest tema pidas kogu aeg silmas kõrgeid sihte, nägi kaugele ette ja üle oma ajast. Ühtlasi näitab see, nagu M. Laar tõdeb, missuguse tohtu arengu oli läbi teinud Eesti ühiskond ja Eesti poliitiline mõte umbes poolesaja aasta jooksul.

Ajaloolasena on Mart Laar oma raamatu lehekülgedel osanud hästi edasi anda olukordade keerukuse ja muutlikkuse meie väikesel maal Vene tsaaririigipeeriumi äärel (ja siiski pealinna külje all), kus kohalikku võimu hoidsid Balti erikorra alusel enda käes baltisakslased, kuid 1880-ndatel aastatel alanud totaalne venestamise käigus hakkas seegi venekeelsete ja -meelsete ametnike kätte libisema. Lisaks eestlaste endi kiskumine kahte leeri, andmata endile õieti aru, et niimoodi mängiti mõnigi kord trumbid vastaste kätte. Hurda kindel meel ja kaugele nägev pilk suutis siiski selles rägastikus sirget sihti ajada ja jääda truuks oma kolmanda tee kontseptsioonile, mis juba iseendas kätkes täieliku iseseisvuse ideed.

"Kui kalju meres" oli Hurda kohta ühel EÜS-i koosolekul öelnud noor Jaan Lellep. Just sellisena, erakordsena, kindlameelsena, töökana ja võimekana, selgejoonelise suure isiksusena joonistub Jakob Hurt lugeja silme ette Mart Laari raamatu vahendusel.

Küllap oleks võimalik olnud kõnealust raamatut veel süvendada ja täpsustada, aga igal juhul on see õnnestunud, meelikõitev käsitus meie suurimast rahvuslikust ideoloogist, kelle tegelikku suurust me ehk selle raamatu valgusel alles hakkame avastama.

Ruth Mirov

Nüüd on ta siis valmis: kaunis kujunduses sügavpunaste kaantega, lihtsa sugestiivselt lugema kutsuva pealkirjaga "Raamat Jakob Hurdast", tiitellehe pöördel ja tagakaanel väljavõtted J. Hurda jutlusteraamatust "Elu valgus" — otsekui Hurda pöördumised teispoolsest meie kõikide poole. See on monograafia meie rahvuslikust suurmehest, töö- ja mõttehiiglasest, lõppeva aastasaja Hurda-uurimise soravalt sõnastatud kokkuvõte.

Siiani oli Hurda elu ja tegevust monograafiliselt käsitlenud tema väimees Aleksander Mohrfeldt (eestistatult Mäevälja). 1898. aastal ilmus temalt visandlik kirjutis ajalehes Eesti Postimehe õhtused kõned (nr 1—2) pealkirja all "Õpetaja Dr. Jakob Hurt". 1930-ndaist aastaist pärineb Mohrfeldtilt ulatuslik käsikiri "Jakob Hurt elus ja töös" (KM EKLA, f 89, m 14:1; 634 lk). Sellel käsikirjal põhineb ka A. Mohrfeldti raamat "Jakob Hurt. Eesti ärkamisaja suurkujusid" (Tartu, 1934). Pärast Mohrfeldti on mitmed uurijad üritanud kirjutada Hurdast uut-paremat-kaasaegsemat monograafiat, kuid ikka on olnud takistavaid asjaolusid, mistõttu alustatud pole suudetud lõpule viia. Külal on üks põhjusi olnud selleski, et Hurda mitmekülgse tegevuse kõigi tahkude teaduslik läbivalgustamine pole olnud üksikuurijale jõukohane. Jõukohane oluks see ilmselt "teenekaimale Hurda-uurijale Rudolf Põldmäele" — kui kasutada Mart Laari sõnu (lk 11) —, kuid ebasoodsaist olukordadest johtuvalt sai ta sellele teemale pühenduda kahjuks liiga hilja ning jõudis seetõttu läbi kirjutada ainult Hurda elu esimese poole (R. Põldmäe, Noor Jakob Hurt. Tallinn, 1988). Küll on aga mitmed uurijad tulemuslikult läbi töötanud Jakob Hurda peamised tegutsemisalad: tema osa Aleksandrikooli ürituses (H. Kruus, Eesti Aleksandrikool. Tartu, 1939), Eesti Kirjameeste Seltsis (F. Tuglas, Eesti Kirjameeste Selts. Tartu, 1932; 2. tr: Tallinn, 1958; V. Mälik, Eesti Kirjameeste Seltsi osa eesti folkloristika arengus. Tallinn, 1963) ning rahvaluule kogumisel, uurimisel ja väljaandmisel. Viimasena mainitud teemast pole õigupoolest mööda saanud mitte ükski meie rahvaluuleteadlane. Teenekamatena olgu nimetatud juba mainitud Rudolf Põldmäe ja Vaina Mälgu kõrval veel Eduard Laugastet, Herbert Tamperet, Ülo Tedret ja Richard

Viidaleppa. Asjalikke sünthese Hurda ühiskondliku tegevusega seotud probleemistikast on andnud ajaloolased Hans Kruus ja Ea Jansen. Hulgaliselt on publitseeritud allikmaterjale — Hurda kõnesid, kirju, artikleid. Väga suur on Hurda materjalide hulk Kirjandusmuuseumis — Eesti Rahvaluule Arhiivis ja Eesti Kultuuriloolises Arhiivis. Kirjandusmuuseumis hoiustatavad Hurdaga seotud säilikud ongi olnud autorile allikapublikatsioonide ja trükitud uurimuste kõrval käsitluse peamiseks aluseks. Mõnevõrra võrastavana tundub, et M. Laar pole hoolinud läbi astuda Eesti Ajaloo Arhiivist. On sealgi üht-teist Hurda kohta (näiteks Tartu Ülikooli ja Eesti Üliõpilaste Seltsi fondis, vastavalt f 402 ja 1767), kust võinuks mõnesugust täiendust leida.

Nii nagu M. Laar ise kirjutab, tõi Rudolf Põldmäe teda "lausa kättpidi Hurda juurde" ning aitas teda oma nõuannetega Hurda tohtus parandis orienteeruda. Põldmäed peab M. Laar enda õpetajaks ning on oma raamatu talle pühendanud (lk 11).

Tööd monograafia koostamisel on M. Laar alustanud 1988. aasta sügisel. Juba enne seda oli ta silmapaistva agarusega tegelnud Hurda-probleemistikaga — kirjutanud artikleid küsimuste kohta, mida varem polnud käsitletud (vt kirjanduse loend lk 221). Nii oli igati ootuspärane, et tehase Talleks Eesti Looduskaitse Seltsi osakond tegi just talle väga austava ja väga kohustava ettepaneku — koostada Hurda täielik elulugu (lk 10).

Ülesanne polnud kerge. Kuidas orienteeruda tohtus materjalis sellesse uppumata, kuidas suuta arvestada teiste uurijate saavutatud tulemusi, mil määral neid aktsepteerida, mil määral korrigeerida, kuidas hoiduda sattumast liigsesse sõltuvusse varasemaist uurijaist, leida oma avastuslik alge ja vaatenurk? M. Laar on selle ülesandega toime tulnud. Mahu poolest küllalt tagasihoidlikul trükipinnal on ta suutnud anda Hurda elu ja tegevuse kirjelduse ning analüüsi sünnist surmani. Saame tervikliku ettekujutuse portreteeritavast kui inimesest, tema isiklikust elust ja tööalastest suhetest, Hurdast kui teoloogist, filoloogist ja folkloristist, kui rahvusliku ideoloogia loojast ning eesmärgikindlast võitlejast keerulistes ühiskondlikes oludes.

Käsitluse esimeses lauses teavitab au

tor lugejat Jakob Hurda sünnist" 22. (vkj 10.) juulil 1839. aastal Liivimaa kubermangus Põlva kihelkonnas...." (lk 13), viimasel leheküljel saab lugeja kaasa elada Hurda matustele Tartus 4. (17.) jaanuaril 1907. Tavapärasest kokkuvõtet asendab üksainumas emotsionaalne, mõttetihed, tulevikku suunatud lause: "Eesti rahva suurimaid poegi oli surnud, tema aated ja töö jäid aga püsima" (lk 199).

Aines on jagatud kaheteistkümmesse peatükki. Sellega on M. Laar nagu rehabiliteeritud ja taas kõlama pannud armisa vanamoelise sõna *peatükk*. Minu meelest seda sõna praegu enam kuigi sageli ei kasutata. Materjali liigendus monograafias ongi ühetasandiline. Selles tunnuse avalduvat mõningane eelnenud käsitluste mõju. Ühetasandiline on liigendus ka Mohrfeldti ja Põldmäe raamatutes. Tuleks eeldada, et peatükkide pealkirjad on vastavuses neis lõikudes käsitletud ainega. Seda reeglit on aga mitmel puhul rikutud. Kõige häirivam on see mittevastavus VII ("Lahkumine kodumaalt", lk 98–115) ja X peatükis ("Rahvaluule suurkogumine", lk 149–170). Võib-olla aidanuks materjali loogilisemalt esitada mitmetasandiline liigendus, kui oleks võetud pealisprintsiibiks näiteks kronoloogia või lokaalia ja nende raamide sees moodustatud temaatilisi alamtasandeid.

Raamatu sisule ei ole õigupoolest midagi ette heita. Ainese esitus on soliidne, läbi on töötatud väga palju käsikirju, kirjanduse loend on mahukas. Esitatud väiteid on tihedasti dokumenteeritud allika viidetega. Viiteid on kokku 414 (lk 201–216), kõige enam viidatud autorid E. Jansen, H. Kruus, R. Põldmäe ja R. Viidalepp. Lugemisel tekkis puhuti tunne, et viiteid võinuks veelgi rohkem olla. Täiendavalt vajanuksid viiteid näiteks niisugused tekstilõigud: lk 130 — E. Karu andmed seltside asutamise kohta; lk 152 — Hurda kogumistööd toetavad kirjutised ajalehtedes, eriti V. Reimani sulest; lk 158 — Hurda töötamine koos poeg Maxiga "Vana Kandle" järgmiste osade ettevalmistamisel; lk 183 — statistika "Setukeste laulude" tellijate elukutsete ja sotsiaalse staatuse kohta.

Seoses viidetega sain üldse kurva kogemuse. Juba pisteliselgi kontrollimisel ilmnas, et siin on kahetsusväärselt palju ebatäpsusi ja vajakajäämisi. Nii näiteks eirab autor järjekindlalt uusust viidata arhiivirikule lehe (~ lehekülje) täpsusega. M. Laari viidetest saame teada vaid säiliku fondi, mapi ja vihiku numbri. See

ei rahulda eriti nendel juhtudel, kui on viidatud väga mahukaile säilikuile, nagu A. Mohrfeldti käsikiri "Jakob Hurt elus ja töös" (maht 634 käsitsi kirjutatud kvartlehekülge), "Jakob Hurda perekondlik kirjavahetus 1866–1917" (683 masinakirjas fooliolehekülge) või "Jakob Hurt, sada kolmkümmend neli kirja K. Krohnile" (206 käsitsi kirjutatud fooliolehekülge). Neil puhkudel on kellel tahes väga tülikas viidatud tekstilõiku leida. On osutatud ka olematuile säilikuile. Põhitekstis (lk 141) on märgitud, et "1883. aastal palus EÜS Hurdal astuda seltsi vilistlaseks. Hurt vastas pakkumisele jaatavalt...." Viide nr 27 raamatu lõpus (lk 211) märgib allikaks säiliku KM KO, f 290, m 14:1, aga sellist säilikut ei ole olemas. Hurda vastuskiri EÜS-ile (õigupoolest vastuskirja koopia) leidub säilikus KM EKLA, f 290, m 1:2, l 117. Samas säilikus leidub ka kirja koopia, millele on viigastelt viidatud leheküljel 142 (viide nr 28). Ebatäpselt on tsiteeritud Johan Kõpu mälestusi. Lk 166 kirjutab M. Laar: "Andmaks pilti muljest, mille vananev Hurt jättis noortele kaasvõitlejatele, võiks tsiteerida katket Johan Kõpu mälestustest." Järgneb tsitaat, millest viidatava tekstilõigu üks rida on välja jäänud/jäetud, mistõttu M. Laari tekst on muutunud kergelt mõttetuks. J. Kõpu originaalsõnastus on järgmine: "Hoiak ja astumine rahulik, kindel, kuid mitte kuidagi forsseeritud, vaid *täiesti vaba ja loomulik. Jutt — kõnelus söögilauas lihtne, asjalik, selge*" (J. Kõpp, Mälestuste radadel 2. Tallinn, 1991, lk 94). Kursiivkirjas lauseosa väljajäämise tõttu saab lugeja M. Laari raamatust teada, et Hurda hoiak ja astumine oli "rahulik, kindel, kuid mitte kuidagi forsseeritud, vaid selge". Osutatud on raamatule (viide nr 31) "J. Kõpp, Mälestused II. Tallinn 1992". Rangelt võttes ei ole olemas ka niisugust raamatut. Leheküljel 211 pakub viide nr 6 allikaks: Postimees 6. XII 1886, nr 87. Aga Postimees oli tollal veel nädalaleht — aasta viimane number oli 53. Lk 119 on C. R. Jakobsoni kirjust võetud tsitaadi järel viitenumber 10, raamatu lõpus oleva viite kohaselt peaks kiri leiduma: C. R. Jakobson J. Hurdale 22. VI 1881. KM KO, f 43, H 6:13. Rääkimata sellest, et M. Laar on siin kasutanud juba väga ammu äramuudetud šifrit, milles esineb majuskel H, on põhiviga selles, et osutatud säilikus leiduvad tegelikult Harry Jannseni kirjad J. Hurdale. C. R. Jakobsoni kirjad on säilikus f 43, m 6:5, ja viidatud kirjakoht kir-

jas nr 19 on lehel 36—36p. Lk 185 on toodud lõik J. Hurda kirjust K. Krohnile 1905. aasta detsembrist, viites nr 1 (lk 215) on allikaks pakutud: J. Hurt R. Hurdale 12. II 1905. KM KO, f 45, m 22:1. Tegelikult leidub viidatud kiri Hurda kirjakoopiate mapis f 205, m 22:1 (kiri nr 121, lk 188—190; tsiteeritud lause leidub leheküljel 190). Tegu on J. Hurda kirjaga K. Krohnile 12/25. detsembrist 1905.

Esitatudki näited osutavad, et viiteid tulnuks enne käsikirja trükkiandmist veel hoolikalt kontrollida ja šifrid kaasaegsustada. Seoses KM-i osakondade endiste nimetuste taastamisega on KM KO praegu KM EKLA, KM RO — KM ERA.

Järgnevalt mõningaid märkusi täpsustuseks, täienduseks, õienduseks — lehekülgede järjekorras.

Lk 15 jj — teated Hurtade suguvõsast võinuksid olla esitatud tabelina, oleks kergem jälgida. Lk 83 on juttu Hurda pere juurdekasvust Otepääl. Kirjutatud on: "Siin sündis 1873. aastal tütar Hildegard, kes aga peagi suri, ning 1874. aastal poeg Rudolf." Esiteks: tütar Hildegard sündis oktoobris 1876, ja teiseks, miks pole seda rida jätkatud — Otepääl sündisid ju ka tütreid Linda (detsembris 1877) ja Helmi (aprillis 1879). Lk 98 väidab autor: "1878. aasta 11. septembril ilmus ajalehe "Sakala" esimene number." Õige on, et 11. märtsil. Liiale on mindud lemmikuteks tituleerimisega (lk 121 — lemmiktütar Helmi suri; lk 160 — lemmiktütar Mathilde läks mehele; lk 172 — Hurt käis külas oma lemmiklapsel, tütar Mathildel; lk 164 — Hurda suurim lemmik Oskar Kallas). Lk 144 — koolmeister H. Nugis, õige on Nugin. Lk 151 — seoses 1888. aasta suurskogumise algusega on M. Laar kirja pannud lause: "Võib koguni eeldada, et ta [= Hurt] oli mõnede kaastöolistega saadetiste lähetamise osas koguni kokku leppinud." Originaalne mõte, ma pole iial midagi seesugust suutnud välja mõelda ega pea ka siisugust eelkõkkulepet tõenäoliseks. Kuid kes teab nende kaugete aegade kõiki üksikasju, või nagu kadunud Herbert Tampere tavatses segaste asjade puhul öelda: "Mine võta kinni!" Lk 155 leidsin ühe oma lausekese (viiteta ja kergelt redigeerituna). Lausekene iseenest on piisavalt lame ja just seetõttu on põhjust arvata, et siisugust lamedust poleks keegi kirja pannud ilma minu teksti eelnevalt läbi lugemata. Asjaomane lause M. Laari versioonis on: "Rätsepad käisid õmblustööd tehes talust tallu, suhtlesid

paljude inimestega, said näha ja kuulda nii mõndagi, mis sobis üles kirjutada" (vrd Keel ja Kirjandus 1989, nr 7, lk 413). Lk 159 mainib autor kõrvallauses EÜS-i aastaraamatuid. Niisuguseid väljaandeid ei ole olemas olnud, olid EÜS-i albumid. Nende ilmutamised olid küllalt ebaregulaarne, näiteks Jakob Hurdale tema viiekümnendaks sünnipäevaks pühendatud esimene EÜS-i album ilmus terviklikult trükist 1889. aasta novembris (sünnipäeval saadi Hurdale trükitult kätte anda ainult esimene poogen), teine album ilmus 1894. aastal. Lk 163 on kirjutatud: "1891. aastal tutvus poeg Max Oskar Kallasega, kellega tegi jalgsimatka Tartust Kärlele...." Mainitud noormeeste tutvus ei alanud 1891. aastal, vaid oli palju amusem. Max Hurt (1871—1938) astus Tartu ülikooli keeleteadust õppima 1889. aasta augustis, juba septembris sai temast Eesti Üliõpilaste Seltsi liige. Oskar Kallas (1868—1946) tuli ülikooli samuti keeleteadust õppima 1887. aasta augustis, samaaegselt astus ta ka EÜS-i. Kui Max Hurt Tartusse õppima tuli, siis andis Jakob Hurt oma poja spetsiaalselt Oskar Kallase kui vanema ja kogenuma kaasvõitleja hoole alla. Max õppis Tartus neli semestrit (1889 II—1891 I), siis läks ta üle Peterburi ülikooli. Igatahes olid noormehed 1891. aasta suvel ammu omavahel head sõbrad, õpingukaaslased ja seltsivennad. Samal 163. leheküljel on mainitud Hurda hõbepulma veetmist Kärles, oleks võinud nimetada ka Hurda viiekümnenda sünnipäeva tähistamist seal samas. Lk 164 on kõneldud Hurda laste suvepuhkuste veetmisest Päidla. Siin on kirja pandud niisugune tekstilõik: "Päidla sõlmiti ka mitmeid abielusid, mis Hurda perekonda uusi nägusid töid. Nii tutvus hilisem Hurda lähedane sõber Heinrich Koppel Hurda õetütrega Sophie Härmsiga just Päidla." Ja kohe selle järel: "Siin tasuks ka meenutada Päidlaga mitte seotud abielu — Hurda suurima lemmiku Oskar Kallase abielu tema sõbra Kaarle Krohni tütre Aino Krohniga." Oskar Kallas ei saanud abielluda Kaarle Krohni tütrega kahel põhjusel. Esiteks sellepärast, et 1863. aastal sündinud Kaarle Krohn ja 1868. aastal sündinud Oskar Kallas olid sama põlvkonna mehed, ainult viieaastase vanusevahega. Teiseks sellepärast, et Kaarle Krohn oli üksainus laps — poeg Väinö Julius Sakari (1891—1969). Oskar Kallase abikaasa Aino Kallas (sündinud Krohn, 1878—

1956) oli Kaarle Krohni poolõde, Julius Krohni vanem tütar teisest abielust. See-suguseid apse muidugi juhtub — ja mitte ainult siinpool lahte. Sealpool lahte on Tampere ülikooli professor Timo Leisiö alles mõne aasta eest väitnud, et muusikateadlane professor Ilmari Krohn oli Kaarle Krohni poeg (T. L e i s i ö, Setumaalta Harjumaalle. A. O. Väisänen tutkimusmatka Viroon vuonna 1913. Tampere, 1992, lk XIV). Tegelikult oli Ilmari Krohn (1867—1960) Kaarle Krohni noorem vend. Kui nii edasi läheb, võib juhtuda, et helde järelpõlv kirjutab lastevaesele Kaarle Krohnile üsna suuregi pere kokku. Vist ei tasu. Lk 172 on kirjutatud, et Rudolf Hurda "väljavalitult Martin Lipu tütre Helmil puudus igasugune arusaamine rahvuslikest ideaalidest". Arvan, et ei puudunud, küllap ta neist aru sai, võibolla liigagi hästi, ainult ta ei võtnud neid omaks. Lk 176 loeme: "Hurda algatusel hakati Peterburis korraldama ka eesti keele kursusi eesti soost üliõpilastele. Aastatel 1903—1904 pidas Hurt Peterburis loengusarja "Ettelugemised eesti keelest"...." Kõnealused kursused toimusid Peterburi Eesti Heategeva Seltsi ürituste raames. Kursuste juhataja oli Kaarel Leetberg. Hurda ja Leetbergi kirjavahtusest ilmneb, et keeleloengud ei toimunud Hurda algatusel, vaid Peterburi keelehuvilised eestlased palusid Hurda endile õpetajaks-lektoriks. Hurt on ajapuuduse tõttu ettepanekuga nõustunud pooliti vastu tahtmist ja esitanud omapoolseks tingimuseks, et kuulajaid oleks vähemasti viiskümmend — ju siis pidades silmas ürituse kasutegurit. 2. X 1903 on ta kirjutanud Leetbergile: "Tundide ehk ettelugemiste poolest olen selle otsusele saanud, et all viiekümne kuulaja ei maksa asja mitte ette võtta. Minu aeg on kallis, vana-dus on käes; ma pean ajaga nii maja pidama, et ma teda ei raiska. Minu vanavara kapp on materjaali täis ja nõuab teaduseks ümbermuutmist. See oleks siis otse ülekohtus, pisukese kuulajate salgakese päale aega ära kulutada ja tähtsamat tööd kõrvale jätta. Sellepärast: Tuleb viiskümmend grammatika-himolist meest kokku, siis hakkan päale, muidu mitte. Vaevatasumise suuruse jätan üsna kursuse juhatajate ja osavõtjate äraarvamise päale, tähendan aga niipalju, et see ühe tunniga nädalas, mis ma otse õpetus-tooli pääl istun, minu töö veel ära ei ole arvatud. Senna täna sõitmine tarvitab täiesti

tõise tunni ja ettevalmistamine palju enam tundisid" (KM EKLA, f 45, m 9:3, kiri nr 2, l 2—2p; vt ka: J. Hurt K. Leetbergile 16. X 1903, samas säilikus, kiri nr 3, l 4—5; K. Leetberg J. Hurdale 17. X 1903. KM EKLA, f 43, m 12:41, kiri nr 3, l 9). Loengud toimusid pühapäeviti 1903. aasta lõpul (alates 19. oktoobrist), 1904. aastal ei lubanud Peterburi linna rahvakoolide inspektor loenguid enam jätkata (vt KM EKLA, f 45, m 9:3, l 2p — Leetbergi märkus Hurda kirja lõpul). Lk 178 lausub M. Laar tunnustussõnu väljaandele "Setukeste laulud", märkides, et ajalehtedes ilmusid teose kohta "ülistavad retsensioonid". Siiski mitte ainult — V. Reimani arvustuses oli ka üsna olulisi eriarvamusi. Muu hulgas vaidlustas Reiman asjaolu, et Hurt oli setukeste lauludele lisanud ka Räpina ja Vastseliina kihelkondade laulud. Hurt tõrjus kriitika iseteadvalt tagasi (vt V. R e i m a n, Setukeste laulud. — Linda 1904, nr 15—16, lk 290—294, 312—314; J. Hurt, Kiri auustatud ajaloo-uurijale V. Reimanile. — Linda 1904, nr 21, lk 413—415).

Monograafia sõnastus on üldiselt ladus, autori sõnavara rikkalik, tuleb ette kauneid lausepärlid, nagu näiteks: "Sest veel ei sundinud ei "Kalevipoeg" ega muud tarkava rahvusliku liikumise avaldused noort gümnaasisti selgemalt valima poolt sellel esialgu veel nähtamatuks jääval rindejoonel" (lk 29); "Hurt nägi oma ülesannet koguduses selles, et valada inimeste hingedesse usku ja jõudu, äratada energiat ja iseteadvust" (lk 93). Mulle meeldis, et M. Laar pruugib Hurdale teatmematerjali saatnud isikute kohta terminit *kaastööline* (ka *kaastöötaja*) ja tahaksin, et teisedki omakeelseid sõnu eelistaksid vältimaks võõrsõna *korrespondent*. Võõrsõna *superintendent* kasutab M. Laar vigaselt, kujul *superintendant* (lk 51, 52).

Ja nii olengi mõnesugust täpsustamist vajavatele silmahakanud detailidele tähelepanu juhtinud. Tuleb kahetseda, et raamatus pole Jakob Hurda teoste nimekirja, isikunimede registrit ega kasutatud lühendite loendit.

Viimasena suunan märkuse köitekojale. Köide on väga habras, nädalapikkuse lugemise-lehitsemise järel juba pudeneb lehtedeks laiali. Kas oleks võimalik midagi ette võtta meie raamatu üha halveneva köitmiskvaliteedi parandamiseks?

Veera Pino

Ida ja lääne vastasseisud ning kontaktid

Pekka Lilja (toim). Itä ja länsi. Suomen, viron ja unkarin kirjallisuus idän ja lännen vaikutuskesküs. Jyväskylä, 1994. 198 lk.

Pekka Lilja toimetatud kogumiku "Ida ja lääs" soome, eesti ja ungari kirjandust käsitlevad artiklid põhinevad Jyväskyläs ülikoolis 1993. aasta septembris toimunud kirjandusseminari ettekannetel. Vaadeldud on nimetatud rahvuskirjandusi ida ja lääne poliitilises ning kultuuri mõjuväljas.

Kogumiku esimene osa kannab pealkirja "Soome sillal". Kujundi mõtestab lahti Ele Süvalep, käsitledes Koidula lüürikas esinevaid hõimuaateid ja Soome teemaikat ning sümboli poliitilis-kultuurilisi tagamaid. Eesti lugejale pakub see vähe uusi andmeid, kuid tänu autori heale stiilile on huviga loetav. Karl Muru "Soome ja soomlased Eesti 20. sajandi luules" pakub uut niihästi faktides kui ka tõlgendustes, seostudes eelkõige H. Visnapuuga. Kokku võetud on kogu eesti luuleruumis käsitletu sajandi algusest, Villem Ridalast ja Gustav Suitsust kuni Ivar Ivasiki, Mart Mägra ja Aivo Lõhmuseni. Viimase öelad värsid lisavad üldpilti uusi alasid ja tõlgendavad tänapäeva nähtusi. Ants Järve "Aleksis Kivi "Seitse venda" Eesti teatrites" on sisukas ja faktiderohke, käsitus on sümpaatne ega ärata vastuväiteid. Artikli väärtust tõstab kaasaatud väliseesti materjal. Reet Väari "Soome aines ajakirjas "Varamu" on ülevaatlik, kuid selles puudub üldistus, autori kontseptsioon, mis materjali väärtustaks.

Oskar Kruusi arvustus ajakirjas Looming tõstis põhjendatult esile Pekka Lilja artikli "Head ja halvad, "lääne" ja "ida" soomlased Arved Viirlaidi romaanis "Märgitud". Ehkki raamatu poliitilisest kontekstist on analüüsitud Soomega seonduvat ja välja jääb "tõelises idas", s.o Nõukogude Liidus toimunu, üldistab autor kogu traagilise materjali valuliseks tunnetuseks kahekümneenda sajandi julmusest ja väikerahvaste traagikast.

Kogumiku teise osa "Võrumaalt Euroopasse" juhatab sisse Mart Velskeri artikkel "Eestlane ja lõunaestlane luules". Käsitus ei hõlma küll kogu materjali ja jääb seetõttu pisut pinnaliseks, kuid katse eesti murdeluulet laiemas kontekstis tutvustada on tervitatav, eriti selle kaudu pakutav tahe mõtestada eestlase identiteeti. Luule Epneri "Mati Undi Ees-

ti — Euroopa provints lääne ja ida vahel" on täpne ja vaimukas analüüs, eriti romaani "Sügisball" käsitus, mis annab ajastuehtsa kokkuvõtte lähiminevikust.

Kogumiku kolmas osa "Sibeliusest Muinasjutumaani" (eestikeelses pealkirjatõlkes läheb alliteratsioon kaduma!) pakub sissejuhatavana Teivas Oksala artikli "Runeberg, Sibelius ning Eino Leino ida ja lääne vahel", mis on huvipakkuv just eesti lugejale, sest käsitleb vähemtuntud materjali autorite loomingus, eriti Leino luule suhteid idakirikuga. Huvipakkuv on ka Katriina Kajannesi "Lassi Nummi ja Hiina", seda ka eestlaste Hiina-tunnetuste (A. H. Tammsaare, Jaan Kaplinski, Rein Raud) valguses. Jukka Ammondti "Tango Finlandia — soome melanhoolia" on kogumiku säravamaid artikleid, mis käsitleb tangolaulutekstetoreda huumori ja vaimukate järeldustega. Igatahes usub autor lootusrikkalt, et soomeugrilastel pole mitte ainult oma rahvaluulelise, vaid on ka modernse poploorse melanhooliaga võimalik õpetada paadunud Läänele midagi väga olulist — looduskeskkonnaga sobitumist ja ausat kohandumist tegelikkusega.

Kogumiku neljanda osa "Ugri juurtel" artiklist huvipakkuvaim on Ildikó Landgrafi "Pühak-kuningas või paganlik kangelane?", pühendatud Pühale Lászlóle. Eriti kõitev on selle traditsiooni käsitlev osa. Ungarit on nähtud ida ja läant vahendavas positsioonis. Tuomo Lahdelma "Porthan ja fennougristika" on asjalik, faktikindel, tõsiteaduslik esitus, mis rikastab tuntud ajaloolase ja poliitiku fennougristi-mainet. László Imre "Ida ja lääs Endre Ady luules" pakub huvi juba seetõttu, et Ady luuletusi on eesti keelde tõlgitud vähe. Asjatu pole ka Ady luule hoiatav sõnum, mis näeb ohtu ungari kultuuri eripärale tulevat niihästi idast kui läänest.

Kogumik tervikuna on katse välja murda tavapärasest kirjandussuhete käsitlese raamist, avardada teaduslikke ja tunnetuslikke piire. Tekstid on enamasti ka kõitev lugemismaterjal, eriti Pekka Lilja ja Jukka Ammondti artiklid.

Hilve Rebane

ALIISE MOORA
4. XII 1900—8. V 1996

Aliise Moora (vasakul) ja Aili Univere 23. X 1986 (Jüri Viikbergi foto).

Pärast pikka ja sisukat elu lahkus meie hulgast Aliise Moora (snd Karu). Kõrvuti Gustav Rängaga oli ta viimane sellest põlvkonnast, kes oma erialase koolituse sai eesti tõsiteadusliku etnograafilise uurimistöö rajaja Ilmari Mannineni käe all.

Aliise Karu sündis sajandivahetusel Tallinnas Harju-Jaanist pärit vanemate esiklapsena. Tema isa oli paar aastat enne tütre ilmaletulekut asunud tööle Põhja Paberi- ja Tselluloosivabrikus, mille elupõliseks tööliseks ta jäi kuni 1938. aastani. Perekonna seitsmest lapsest kasvas üles viis öde. Töölispere suutis kõiki neid koolitada. Aliise õppis Tallinna 24. algkoolis (1908—1912) ja Tallinna I Tütarlaste Gümnaasiumis (1912—1920). Edasi asus ta 1920 õpinguid jätkama äsja eesti kõrgkooliks kujunenud Tartu ülikooli filosoofiateaduskonnas. Tütarlapse rahvuslik meelsus avaldus selgesti ainevalikus: Eesti ja Põhjamaade ajalugu (ülemastmes), muinas- ja rahvateadus (keskast-

mes), eesti keel (alamastmes). Juba üliõpilaspõlves sai ta aastail 1924—1926 töötada ajutise abijõuna Eesti Rahva Muuseumis, kus direktor Ilmari Manninen rakendas teda rahvateadusliku osakonna kataloogimis- ja magasineerimistöodel.

Ülikooli lõpetas Aliise, nüüd juba Moora, 1927. aasta lõpus. Nimelt oli 1925 alanud abielu hilisema arheoloogiaprofessori Harri Mooraga, mis kestis üle 40 aasta kuni abikaasa surmani 1968. aastal. Tuli üles kasvatada kolm poega ja kolm tütar, kes sündisid aastail 1926—1942. Kaua ei jätnud suure pere ema kohustused aega muuga tegelemiseks. Nii kulus pärast ülikooli lõpetamist 18 aastat, enne kui Aliise Moora asus 1. septembril 1945 taas tööle Eesti Rahva Muuseumis, nüüd juba teadustöötajana.

Küpses keskeas algas pidev töö etnograafina, mis kestis üle 30 aasta kõrge vanuseni. Olud olid aga nüüd muutunud, vaba Eesti asemel tuli töötada ja ümber orienteeruda Eesti NSV Moskva-meelses

totalitaarses õhustikus. Esialgu läks suhteliselt hästi. 1947. aasta algul edutati Aliise Moora muuseumi teaduslikuks sekretäriks. Peagi aga muutus õhkkond äikeseliseks: 1940-ndate aastate lõpul puhkenud äge kampaania kodanlike natsionalistide vastu rabas teiste hulgas raskelt ka professor Harri Moorat ega jätnud puutumata Eesti Rahva Muuseumigi, kus avastati terve "kodanlike natsionalistide pesa". Ei pääsenud hoobist ka professori abikaasa Aliise Moora, kes 1. juunist 1950 vabastati teadusliku sekretäri kohalt ja peeti vaevalt sobilikuks edasi töötama nooremteaduri kt tagasihoidlikul kohal.

Poliitilise puhastustöö vaibudes viidi Aliise Moora 1. aprillist 1952 üle Tallinnasse siirdunud Ajaloo Instituudi nooremteaduriks, üheks vähestest etnograafia spetsialistidest Harri Moora juhatavas arheoloogia sektoris. Järgnes suhteliselt rahulik ja viljakas tööperiood rohkem kui veerandsajandi jooksul. 1964 omandas Aliise Moora ajalooteaduste kandidaadi kraadi ja edutati 1968 vanemteaduriks, kellena ta töötas kümme aastat kuni pensioneerumiseni 1978. Tema töö tulemused leidsid tunnustust ka Soomes, kus ta valiti 1965 Soome-Ugri Seltsi ja Kalevala Seltsi ning 1971 Soome Muinasmälestiste Seltsi välisliikmeks.

Aliise Moora teadustööd iseloomustab talle omane suur huvi ja lugupidamine eesti traditsioonilise talupojakeskkonna vastu. Sündinud ja üles kasvanud linnamiljões, ei kaotanud ta kunagi sidemeid koduse Harju-Jaaniga. Hea kontakteerumisevõime lihtsate tööinimestega oli oluline eeldus edukale materjalikogumisele välitöödel, millest ta ei suutnud loobuda veel üsna kõrgeski eas, pärast 70. aasta künnise ületamist.

Sõjajärgseil aastail nõudis tollane poliitiline juhtkond erilist eesti-vene sidemete uurimist ja positiivset hindamist. Etnograafia valdkonnas langes see mitmeti hell ülesanne Aliise Moora õlgadele. Ta tuli sellega auga ja ilma forsseerimata toime, kogudes konkreetset materjali põhiliselt eesti-vene kontaktsoonis Ida-Eesti piirivööndis. Mitme sissejuhatava artikli avaldamise järel valminud suur monograafia "Peipsimaa etnilisest ajaloo-
st. Ajaloolis-etnograafiline uurimus eesti-vene suhetest" (1964) on märkimisväärne, püsiva väärtusega saavutus. Raamat annab põhjaliku ülevaate Eesti-

poolse Peipsimaa asustuse kujunemisest ja selle traditsioonilistest elatusaladest maaviljelusest ja kalastusest kuni kaubitsemiseni. Töö ulatub kaugele üle tavapärase etnograafilise uurimuse raamide ja jääb oma dispositsioonilt eeskuju andvaks paikkondlikele süvauurimustele rahvaelu valdkonnas. Lähtumine autori-
le nii kodusest Harri Moora teaduslikust mõttemaailmast, mis nägi looduslikke, ajaloolisi ja etnograafilisi tegureid sidusa tervikuna, on siin ilmne ja väga tulemusrikas. Teos oli aluseks Aliise Moorale kandidaadikraadi omistamisel.

Sama lähenemisviisi kannab ka abielu-
poolte laiahaardelist ühisartiklit "Baltimaade ajaloolis-kultuuriliste allvaldkondade ja vähemate alljaotuste kujunemisest" (Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XVII, 1960, lk 20—76) ning vähemal määral samuti nende kirjutist "Lisandeid vadjalaste ja isurite etnilisele ajaloole" (Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XIX, 1964, lk 189—209). Juba varem oli Aliise Moora püüdnud põhjendada Eesti etnograafilist liigendust artiklis "Ajaloolis-etnograafilistest valdkondadest Eestis", mis avaldati Harri Moora toimetatud laialdast tähelepanu äratanud kogumikus "Eesti rahva etnilisest ajaloo-
st" (1956, lk 212—254). Väga silmapaistvaks osutus Aliise Moora ülevaade eesti talurahva eluolu arengust suurel murranguperioodil XIX sajandi teisel poolel ja XX sajandi algul "Eesti NSV ajaloo" II köites (1963, lk 568—605). See on vaieldamatult selle raamatu üks püsivama väärtusega peatükke. Kui siia lisada veel saksaakeelse ülevaate "Abriss der estnischen Volkskunde" (1964) peatükid kaubitsemise, toidu, rõivaste, ajaarvamise ja rahvakalendri (kirjutatud taas koostöös Harri Mooraga) ning rahvausundi kohta, samuti aktiivne osalemine suure koguteose "Eesti rahvarõivaid XIX sajandist ja XX sajandi algult" (1957) toimetustöös, siis on ilmne, et Aliise Moora uurimistöö kümmeaastase vältel (1955—1965) oli erakordselt tihe, mitmekülgne ja tulemusrikas. Kahtlemata oli see tema teadusloome kõrgperiood.

Aliise Moora vanapõlvveloomingus tõusis keskele kohale rahva toidutraditsioonide uurimine, millega seni oli tegeldud suhteliselt vähe. Sissejuhatavaks sai siin tema Ida-Eesti uuringutega seotud ettekanne fennougristide kongressil Helsin-

gis 1965 — "Über die volkstümliche Nahrung in der ostestnischen Grenzzone" (Congressus Secundus Internationalis Fennougristarum II. Helsinki, 1968, lk 225—238). Järgnes mitu olulist artiklit eesti tavanditoitudest, eelkõige pikk ja üksikasjaline, paljude levikukaartidega varustatud "Tavandi- ja peotoitudest eesti külas" (Etnograafiamuuseumi Aasta-raamat XXIX, 1976, lk 47—95). Uurimistöö lõpptulemusena valmis Aliise Moora teine peateos, suur kaheköiteline uurimus "Eesti talurahva vanem toit", mis pääses trükki alles pensionipõlves. I osa — "Tähtsamad toiduviljad, teraroad ja rüüped" (1980) — ilmus trükist autori 80. sünnipäevaks, II osa — "Joogid, leib ja leivakõrvane" — jäi aastaiks kirjastusse

seisma ja ilmus tänu Rootsis elava poja Rein Moora abile alles Eesti uue iseseisvuse lävel 1991. Tervikuna on meie ees imposantne, rohkem kui 500 tihedat lehekülge sisaldav teos, mis avab lugejale vana rahvapärase toidu kogu selle keerukas kompleksis, tuues esile tema olulise koha eesti rahvakultuuris. See on ilus ja mõjukas lõpp-punkt uurijatööle, mis algas küll suhteliselt hilja, kuid tõi rohkem lisa eesti rahvakultuuri tundmisest. Kõike seda kandis Aliise Moora armastus oma rahva ja kultuuri vastu.

Nüüd saadeti suur töötegija tema armsast Harju-Jaani kirikust viimsele puhkepaigale Tartu Raadi kalmistul Harri Moora kõrvale.

Ants Viires

Eesti keele alane väitekirj Uppsalast

Mäletatavasti väitles Raimo Raag 1982. aastal Uppsala ülikoolis doktoriks uurimusega "Lexical Characteristics in Swedish Estonian" (Studia Uralica Upsaliensia 13).¹ Valev Uibopuu (1970) ja Aarand Roosi (1980)² järel oli see seal kolmas eesti keele alane väitekirj ning neljandani on nüüd jõudnud R. Raagi õpilane. 29. III 1996 kaitses Tiina Söderman filosoofiadoktori väitekirja teemal "Lexical Characteristics of the Estonian North Eastern Coastal Dialect" (SUU 24), oponendiks Jüri Viikberg Tallinnast.

Eesti dialektoloogia seisukohast on T. Södermani uurimus, mis käsitleb eesti kirderannikumurde sõnavara, kirjutatud väga aktuaalsel teemal. Kirderannikumurde (R) koha selgitamine on olnud pikka aega meie murdeuurijate keskseid probleeme ning päris üheselt seisukohale polegi seni jõutud. Kui põhjaeesti (eP) ja lõunaeesti (eL) murretest (Tallinna ja Tartu peamurdest) on olnud ühel meelel hiljemalt A. W. Hupeli grammatikast

alates (1780)³, siis on R tõusnud huviorbiiti tunduvalt hiljem. Üks on küll selge: Kirde-Eesti rannamurded eristuvad olulisel määral eesti muudest murretest. Nii on R-i vaadeldud põhjaeesti murderühma kuuluva murdena ja iseloomustatud kui soomepärase. Teiselt poolt aga on alates Andrus Saarestele tuginenud Paul Ariste (1947)⁴ hakatud rõhutama R-i keelejoonte omapära ning teda on eP ja eL-i kõrval käsitletud kolmanda murderühmana. Avades T. Södermani väitekirja, otsib lugeja vastust ka R-i koha ning algupärasuse küsimuses. Kas on siis tegu iseseisva murdega, mida iseloomustavad vanad ja algupärasead jooned, või pärineb selle omapära hilisematest murde ja soome keele kontaktidest? Millise vastuse annab leksikaalne uurimus?

Monograafiana esitatud väitekirj koosneb eessõnast, sissejuhatusest, põhiosast ehk 698 sõnaartikliga sõnastikust, analüüsiosast ning väheldasest kokkuvõttest. Lisatud on kirjandusloetelu, lühendid ja illustreerivad tabelskeemid. Kogu teos (184 lk) jätab tervikliku mulje.

T. Söderman on R-i uurimisloolise tausta välja joonistanud lühidalt ja asjalikult, uppumata detailidesse. Esitatud on oluli-

³ A. W. H u p e l, Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte. Mitau, 1780.

⁴ П. А р и с т э, Происхождение водского языка. — Filoloogilisi ettekandeid. Tartu, 1947, lk 35—37.

¹ Vt ka: P. A r i s t e, Teos Rootsi eestlaste sõnavara kohta. — Keel ja Kirjandus 1983, nr 1, lk 48—50.

² V. U i b o p u u, Similarkomparative Konstruktionen im Finnischen und Estnischen insbesondere in der modernen Schriftsprache. Syntaktisch-stilistische Untersuchung. Uppsala, 1970; A. R o o s, Morfoloogiska tendenser vid språklig interferens med estniska som bas. Uppsala, 1980.

semad uurijad ning käsitlused, alustades Ferdinand Johann Wiedemannist (1871) ja Mihkel Veskest (1877)⁵ ning lõpetades Tiit-Rein Viitso (1985) ja Mari Mustaga (1987)⁶. See osa on hästi tehtud. Üldjoonis oleks aga kindlasti võitnud, kui autor oleks pisut enam ruumi andnud 1930-ndatele aastatele. Tollal käis teatavasti ajakirjas Eesti Keel viljakas mõttearendus Andrus Saareste, Julius Mägiste, Mihkel Toomse ja Alo Rauna osavõtul. Eesti keeleala murdelise liigenduse kõrval (NB! A. Saareste 1932)⁷ pöörati suurt tähelepanu eeskätt eesti ja soome keele suhetele (eriti M. Toomse ja A. Raun, aga viimast ei maini dissertant kahjuks üldse). Tollal jõuti seisukohale, et R on kujunenud põhjaeestiliselt aluselt, millele on lisandunud oht-
rad soomepoolsed mõjud. Toonitati sedagi, et R ei ole ühtne murdekeel. Kui selle läänepoolsem osa on soomelisem, siis idapoolsemates murrakutes on paljusi sarnast vadja keelega. Lisaks osutas A. Raun 1939. aastal⁸, et eesti keelega on kõige sarnasemad ju soome edelamurded, kuid R-i soomepärased jooned lähevad soome edelamurretest mitmes tükis lahku. Nii-
siis muutus algupäraste ühisjoonte seisukohast aktuaalseks teinegi suund: eesti saarte murde ja soome edelamurrete leksikaalne võrdlemine. Selles valdkonnas on märkimisväärsed tulemusi esitanud A. Saareste ning Meeli Sedrik⁹.

⁵ F. J. W i e d e m a n n, *Ehstnische Dialekte und ehstnische Schriftsprache*. — VerhGEG VII. Dorpat, 1871; M. W e s k e, *Bericht über die Ergebnisse einer Reise durch das Estenland im Sommer 1875*. Separatabdruck aus den Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Band VIII, Heft 4. Dorpat, 1877.

⁶ T.-R. V i i t s o, *Läänemeresoome murdeliigenduse põhijooned*. — Keel ja Kirjandus 1985, nr 7, lk 399—404; M. M u s t, *Kirderannikumurre*. Häälikuline ja grammatiline ülevaade. Tallinn, 1987.

⁷ A. S a a r e s t e, *Eesti keeleala murdelisest liigendusest*. — Eesti Keel 1932, nr 1—2, lk 17—40.

⁸ A. R a u n, *Soome ja eesti keele vastastikest suhetest*. — Eesti Keel 1939, nr 6, lk 139—162.

⁹ A. S a a r e s t e, *Länsi-Viron sanaston suhteesta suomen kieleen*. — Suomi 106:3. Helsinki, 1953; M. S e d r i k, *Hiiu murrakute ja Edela-Soome murrete ühissõnavarast*. Magistritöö. Tartu, 1994; vt ka: M. S e d r i k, *Hiidenmaan murteiden sanasto-yhteydet Itämeren alueen kieliin*. — Itäme-

Viimastel aastakümnetel on R-iga kõige süvenenumalt tegelnud M. Must, kes on muu hulgas avaldanud monograafia "Kirderannikumurre" (1987) ja kapitaal-
se tekstikogumiku "Kirderannikumurde tekstid" (1995), kokku 1130 lehekülge. Põhjaliku häälikulise ja grammatilise analüüsi järel kaldub M. Must eelistama seisukohti, mida on R-i keelejoonte eakuse ja algupärasuse suhtes esitanud P. Ariste ja Arnold Kask (1956, 1984).¹⁰ Ent M. Must ei välista päriselt võimalust, mida on väljendanud Valdek Pall (1982) ja Priit Ligi (1989, 1992)¹¹. Nimelt on R-i idaosa, põhjaeesti idamurde ja vadja keele läheduse tõttu võimalik, et nad pärinevad samast hõimukeelest. Arheoloogide andmed lisavad toetavalt, et rooma rauaajal (50—450 pKr) on nendel aladel levinud ühesugused kivilalmad. Kirde-Eesti rannikuelanike ja vadjalaste vahel on terav piir puudunud veel keskajalgi. Neid seisukohti sissejuhatusse lisades (ja P. Ligi töid mainides) oleks dissertant selgemalt markerinud R-i ebahomogeensust, tarvitsemata ise loobuda M. Toomse ja A. Saareste seisukohtade eelistamisest (R-i põhjaeestiline alus pluss tugev ja pikaajaline soome mõju).

Eesti-soome suhete ajalooline tagapõhi on esitatud laitmatult ja sõnavarasuhete ülevaade ammendavalt. Mainimata on siiski jäänud Piret Norviku preprint "Über die lexikalischen Beziehungen zwischen den nordestnischen Dialekten" (1985), selleteemaline töö jätkub veelgi.

T. Södermani uurimus ei paikne niisiiis kaugeltki tühjal kohal. Sõnavaraliste tööde seas on see üks mahukamaid ning väitekirjaks vormistatuna esimene. Väitekirja põhiosa (119 lk) moodustab sõnas-

rensuomalainen kulttuurialue. The Fenno-Baltic Cultural Area. Castrenianumin toimitteita 49. Helsinki, 1995, lk 98—107.

¹⁰ A. K a s k, *Eesti murrete kujunemisest ja rühmitumisest*. — Eesti rahva etnilisest ajaloo. Tallinn, 1956, lk 24—40; A. K a s k, *Eesti murded ja kirjakeel*. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 16. Tallinn, 1984.

¹¹ V. P a l l, *Idamurde vahekorraast naabermurretiga ja vadja keelega*. — Keel ja Kirjandus 1982, nr 5, lk 246—251; P. L i g i, *Vadjalastest arheoloogi pilguga*. — Keel ja Kirjandus 1989, nr 1, lk 22—25; P. L i g i, *Etnilistest oludest Alutagusel mui-nas- ja keskajal*. — Ida-Virumaa rahvakultuuri. Tallinn, 1992, lk 5—9.

tik, millesse on haaratud 698 R-i laiema levikuga sõna (s.t sõna, mis on registreeritud vähemalt kolmest kihelkonnast). Selle alusmaterjaliks on olnud "Väike murdesõnastik" I—II (1982, 1989), eesti murdekeele praegu kõige mahukam leksikon. Dissertandil on olnud õnneks võimalik Tallinnas eesti murdearhiivi üldkartoteegiga töötada, oma alusmaterjale täiendada ja kohati korrigeeridagi, sest VMS-is esineb ka ebatäpsusi. Stipendiaadina Tallinnas viibides (1985/86 ja 1992/93) on T. Söderman ainekikku hääti sisse elanud (peale käsikirjaliste materjalide kasutamise tuleks esile tõsta dissertandi sula eesti keelt). Omaenese märksõnastiku koostamisel on ta juhindunud "Eesti murrete sõnaraamatu" prospekti täiendatud variandist (käsikiri 1976—1977). Et uurimuse see osa on valminud esimeses järjekorras, ei ole ilmselt sõnaraamatu 1994. a ilmunud 1. vihiku saatesõnu enam kasutatud ja võib-olla seetõttu sõnaraamatut bibliograafias ei leidugi (1994—1995 on ilmunud 3 vihikut)¹². Muidu peaks nende kasutatud käsiraamatute loetelu, mis on vajalikud sõnade etümoloogia ja sugulaskeeli hõlmavate levikuandmete esitamiseks, piisav olema.

Piirdumine R-i nn keskmise või tüüpilise sõnavaraga on olnud ilmselt läbimõeldud samm. Nii ei ole soomelikkuse otsimine tarvitsenud kujuneda eesmärgiks omaette, sest kitsama levikuga sõnad (ja eriti nooremad laenud) võiksid sellest ehk rohkemgi kõnelda. Ja teiseks, sel moel on väitekirja mahtunud ühte köitesse. Teatavasti on ainuüksi Kuusalu murrakust registreeritud 2256 sõna, mida eesti teistes murretes ei esine.

Et sõnastik on väitekirja põhiosa ja tegu on valikuga, siis võib tekkida küsimus, kas sellel mingit tegelikku otstarvet ikka ongi. Võib-olla võinuks tähtsustada pigem analüüsiosa ja selle tulemusi? Võimalik vastus oleks järgmine: nii kaua kui "Eesti murrete sõnaraamat" pole lõpuni publitseeritud ja kuni pole ammendavat eesti keele etümoloogilist sõnaraamatut, on sellised uurimuslikud sõnastikud väga teretulnud. Nad toovad teaduslikku käibesse seni avaldamata keelematerjali.

¹² Eesti murrete sõnaraamat, I kd (A—J), 1. vihik (a—aju). Tallinn, 1994; 2. vihik (haju—harjandik). Tallinn, 1995; 3. vihik (harjandus—eksusõit). Tallinn, 1995.

T. Södermani sõnastikku on kokku kogutud murdesõnad koos päritolu- ja levikuandmetega, variandid, tähendus ja naaberkeelte vasted. Sellisel andmestikul on juba omaette väärtust ja seda hõlpsamini peaksid olema kontrollitavad ka järgnevad analüüsiaandmed.

Nagu mainitud, on sõnastikku sisse võetud R-i sõnad, mis esinevad vähemalt kolmes kihelkonnas. Sellest saavad alguse nii töö voorused kui ka mõningased puudused. Kui lähtuda sõnaperest (sõnatüvi, häälikulised variandid, tuletised), ja võimalikult kõiki andmeid etümologiseerimine ju nõuab, siis ei tarvitse kolme kihelkonna kriteerium anda alati ammendavat pilti sõnatüve levikust ja semantilisest mahust. Dissertant on küll sageli variaablust arvestanud (näiteks sõna *erile* puhul *erilde*, viidatud on *erale*, *erali*, *eraldi*; *ederpidi* puhul *ederperi*, *ederpitte*; *jagadus* puhul *jagajus*, *jagaus*, *jagavus* jne), kusjuures lisatud teisendid ei pruugi alati üldmuljet ka oluliselt täiendada. Ent teoses leidub juhte, kus suurema hulga andmete arvestamine võinuks hinnanguid täpsustada või avardada. Verb *ahisatama* võib ju kirjakeeles olla soome laensõna, ent adjektiiv *ahas* esineb peale R-i ka idamurdes ja keelesaartel, komparatiiv *ahtam*, *ahemb* on tuntud Saaremaal ja Lõuna-Eestis. Verbi *ilama* 'puhastama, korraldama' kõrval sobib silmas pidada Hargla sõna *iladu* 'inetu' ning eL *ilastama*, *hilestämä* 'ehtima'. Verbi *kombastuma* kõrval võinuks anda keskmurde sõna *kombajalg* ning Läänemaa ja Lõuna-Eesti *kombakas* 'koperdis', mis annavad märku, et arvestatav tuletusalus on eesti *kombatüvi*. Sellised võimaliku soome laenu väljapakkumised oleksid laiema tausta korral saanud vähemalt ühe küsimärgi juurde. Sõnade seostamisest ehk üks näide veel. Substantiivi *kargudus* 'lindude peletis' kõrvalt puudub VMS-is esinev Kuu, Hlj, Vai *kargulane* 'põgenik, pageja', mis oleks ehk hõlbustanud ka verbi *karguma*, *karkuma* 'hirmuma, ehmuma' seostamist *kargu*-tüvega. Verbi *kargama* kaudu selektamine ei tundu veenev. Kahe silma vahele on jäänud VMS-is esinev Virumaa sõna *karguti* 'voki keps'.

Teatavasti ei tähenda sõnade etümologiseerimine enamasti mingi ühe ja ainu võimaliku vastuse andmist. Sageli on selletus pigem tõenäolise etümoloogia esitamine koos võimalikele alternatiividele

viitamisega. R-i piirkonnas on keelesuhte ja laenuteede jälgimine eriti probleemiline, sest tegu on murrete ja sugulaskeelte vaheliste suhetega nii nende kujunemisperioodil kui ka hiljem. Keelekontaktid ja laenukihistused pärinevad ilmselt samuti mitmest eri perioodist, muutes nende täpsema eritlemise raskeks. Seda on küll dissertant ka silmas pidanud. Adjektiivi *taidav* 'arukas, korralik' puhul näiteks esitatakse võimalike lähtealustena *taidma* (vrd eL *taid* 'aru') ja soome *taitava*, substantiivi *ahu*, *aho* 'kõrgem koht' peetakse kas läänemeresoome ühissõnaks või soome laenuks, verb *kastuma* 'märjaks saama' on kas soome laen (SKES) või verbi *kastma* tuletitis jne. Sageli on genuiinsust või laenulistsust üheselt osutada riskantne juba seetõttu, et selged häälikulised kriteeriumid puuduvad. Nende sõnade puhul, mis võivad olla keeles oma ja vana keeleainesena, oleks siis võibolla alust kõnelda laenamise asemel pigem häälikulisest mõjust. Häälikuline mõju on neid sõnu siis vorminud või konserveerinud. Kui eP *keetma*-verbile vastab R-is sisekaota *keitama* (*keitämä*, *kietämä*), *võtma*-verbile (*vottama* ning *viitma*-verbile *vietama*, *vietämä*, siis võib tegu olla juba vanemate häälikuvastavustega, mida R-i ja soome keele suhted on ehk säilitavalt toetanud. See, et R-i sõna praegune häälikuline kuju on sarnasem soome sõnaga, ei tohiks laenuseletuseks veel piisavalt veenev argument olla. Sama puudutab näiteks **kl-* ja **kr-*tüvesid, mis on häälikumuutuste tagajärjel saanud keeliti/murdeti iseloomulikud sõnakujud: võrdle üldiselt eP *kael*, *kaer*, *naer*, põhiliselt eL *kaal*, *kaar*, *naar*, R *kaul*, *kaur*, *naur(u)*, sm *kaula*, *kaura*, *nauru*, vđj *kagla*, *kagra*, *nagru* jne. Väitekirjas on need *paul-taul*-tüüpi sõnad arvatud soome laenudeks (NB! aga mitte *seulik* 'tähtkuju'). Et sellised *u-lõpulised* diftongid ulatuvad ka eesti idamurdesse (*seul*-tüübis) ning on omased eriti soome läänemurdeile, tohiks küll viidata sellele, et seda häälikumuutust võiks soome laenudest eakamaks arvata. Häälikumuutused võivad toimuda ka paralleelselt ja näiteks *kaala* (< *kaola* < *kaula*) esineb ka Savos. Eesti ja soome murdealade vastastikusest mõjust pole niisiis siinkohal põhjust rääkida. Sama puudutab (põhja)eesti õ-lisi sõnu, kus R-is on õ vasteks mõni teine vo-

kaal. Foneetilise variandina on seletatud küll üksisanu 'üksisõnu' ja *opp*, *öpp*, ent samas on *jouk* 'jõuk' ikka arvatud soome laenuks.

Soomelikkuse mõningast ülerõhutamist tunnukse olevat ka adjektiivide *hilduna(i)ne* 'kulunud, narmendav', *katkina(i)ne* 'katkine' ja *lahtina(i)ne* 'lahtine' puhul. Peale R-i leiduvad *idu* 'hõre' ja *idukas* 'kulunud' ka Saaremaal ja *idunema* 'kuluma' ulatub keskmurdesse, *katki* ja *lahti* on põhjaeestis üldlevinud, seega võiks soome mõjust kõnelda pigem *na(i)ne*-sufiksiga seoses. On ju eesti ja soome tuletussüsteem teatavasti üsnagi sarnane.

Vene uuemad laensõnad (teoses 21) on esitatud üldiselt korrektselt. Ent kui on tegu (vana)vene laenudega, mis on levinud läänemeresoome keeltes laiemaltki, näiteks *akkun* 'aken', *kuomin* 'rehealune, koomits' või *virs* 'viisk', tekib nende R-i sõnade soome laenudeks seletamine mõningaid küsitavusi. Kas on nii, et *aken* on vene laen, aga *akkun* on laenatud soome keelest? On muidugi võimalik, et laenatud on koguni kahel korral, aga kui argumendina on esitatud tänapäevaste sõnakujude sarnasus või erinevus, paneb see arvama, et ühest kindlat kriteeriumi pole. Võib taas olla nii, et soome keel on R-i esinemust pigem toetanud kui selle välja vahetanud.

Väitekirjast ilmnevad (ootuspäraselt) ka sellised juhtumid, mil soome keel on vahendanud eesti keelde (soome)rootsi laensõnu, nt *kailat* 'kajuti kõrgem osa, aken', *laagvesi* 'arstim', *laevrikk* 'laevahukk, randa uhitud kraam', *naabur* 'naaber' jmt. See viib mõtted vajadusele võrrelda eesti saarte murde ja R-i ühissõnavara soome keelega. M. Sedriku uurimuses "Hiiu murrakute ja Edela-Soome murrete ühissõnavarast" tõdetakse, et nende piirkondade murrakute sarnasuste üks põhjusi on mõlemas avaldunud rootsi keele mõju. Edasised uuringud võiksid aga selgitada, kas R-i ja saarte murde sarnasusi ei annaks mitte seletada ka sellega, et mõlemas piirkonnas on ühist soome mõju.

Alljärgnevad read on mõeldud *errata*-rubriigi sisustamiseks.

Adverbi *ingpuhkes* puhul ei ole ilmselt tegu puhkamisega, vaid pigem seostub see verbiga *puhkema*, *puhkima* 'hingeldama'. Põhjaeesti sünonüümid oleksid *hingpahki*, *pahku*, *hingpahki*, *pakku* jt. Substantiivil *kallasapp* 'kalaparvede jäl-

gija' ei tähenda *papp* mitte vana meest, vaid selle tähendus on Wiedemanni sõnaraamatus¹³ 'vaht, järelevaataja' (võimalik analoogia: kõrgel kaldal nagu pastor kantslis). Substantiivi *kirs(i)kala* kirssidega seostamine on rahvaetümoloogia. J. Mägiste eesti keele etümoloogilises sõnaraamatus¹⁴ on *kirs g kirre* 'Eis-schicht' ning *kirskalad* 'die Fische, welche im Frühjahr zuerst zum Laichen erscheinen, als das Bodeneis noch nicht geschmolzen ist'. Sedelil olev keelejuhi selgitus on uurijat eksitanud. Adverbi *sur-nennesa* puhul on aga VMS-is ebatäpsus: Jõelähtmes ja Kuusalus on küll *sur-nennesa*, *surrenena*, ent Haljala langeb sellest välja, seal on *sur-nunnasa*.

Lõpetuseks tuleb öelda, et dissertant on teinud ulatusliku ning märkimisväärse töö. Kui seni on R-i põhjalikult kirjeldatud häälikulisest ja grammatilisest küljest (M. Toomse, A. Saareste, A. Kase, T.-R. Viitso, M. Musta töödes), siis sõnavara uurimine on olnud tagasihoidlikum ning selles valdkonnas on T. Södermani väitekirj samm edasi. Uurimuse suurimaks vooruseks on, nagu öeldud, valitud, analüüsitud ja kommenteeritud sõnastik, mida sellisel kujul

¹³ F. J. W i e d e m a n n, *Ehstnisch-deutsches Wörterbuch*. St. Petersburg, 1869; F. J. W i e d e m a n n, *Eesti-saksa sõnaraamat*. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn, 1973.

¹⁴ J. M ä g i s t e, *Estnisches etymologisches Wörterbuch I—XII*. Helsinki, 1983.

ei esine üheski käsiraamatus (arvestamata VMS-i kui alusmaterjali). Töö tulemused osutavad kujukalt, mida selline Virumaa tüüpsõnavara uurimine annab ja mida mitte. Lugeja ootused on võib-olla olnud suuremadki, kui on teose kokkuvõttesse tulemustena kirja pandud. Teada on nüüd igatahes see, et niisuguse 698-üksuselise tüüpsõnavaraga ei ole paraku R-i eri- ja algupära küsimusi võimalik ühemõtteliselt lahendada ega seletada. Teoses toodud sõnavalik võib pakkuda isegi ootamatuid üllatusi nagu tabel 4 (lk 175), kus R-i ja idasooime kontaktide puhul tõuseb esikohale äkki Lüganuse ja mitte traditsiooniliselt (ja loogiliselt) "idavärvaks" peetud Vaivara. Siit sugeneb arvamus, et diferentseerituma sõnavalimi puhul võinuks tulemus olla ilmselt mõnevõrra erinev. Sellest aga saame teha loomuliku järelduse, et edasised uurimused peaksid endast kujutama juba R-i üksikute kihelkondade sõnavara analüüsi. Kui meil siis on üksikud kihelkonnad läbi töötatud (ja naaberkeeltega võrreldud), võib hakata kokkuvõtlikumaid tulemusi saama. Otse-ne teeviit on sellel rajal aga T. Södermani väitekirja. See on edasitegutsemiseks tõhus tugi ja innustus nii teistele kui ka loodetavasti autorile endale.

Hindamisnõukogu (*assessment panel*), kuhu kuulusid professor Erling Wande, dotsent Mária Dugántsy-Becker ja dotsent Maj Reinhammar, luges väitekirja filosoofiadoktori kraadi nõuetele vastavaks.

Jüri Viikberg

Akadeemilises Rahvaluule Seltsis

Akadeemilise Rahvaluule Seltsi koosolekul 29. veebruaril Tartus meenutas Anu Vissel Anna Raudkatsi ettekandega "Eesti rahvatants oma argielus ja pidurüüs". Sellel aastal möödub 110 aastat Anna Raudkatsi sünnist ning 70 aastat tema kogutud ja koostatud esimese eesti rahvatantsude väljaande "Eesti rahvatantsud" ilmumisest. Täna on Anna Raudkats muutunud juba müüdiks. Tema tegevusest sai alguse eesti rahvatantsude kogumine, publitseerimine ja seadmine ning uute tantsude loomine. Esineja refereeris kirjutisi, mis tantsuema kohta leida, ning andis ülevaate tema elukäigust. Anna Raudkats sündis 23. veebruaril 1886. aastal Ropka vallas

Piiskopi mõisas Tartu lähedal. Juba 22-aastaselt sai temast õpetaja, mis jäi tema eluaegseks põhiametiks. Anna Raudkats võttis ette mitmeid kogumisretki rahvatantsu talletamiseks (näiteks käis ta koos A. O. Väisäneniga Setumaal ning Kuusalu ja Jõelähtme kihelkonnas). Just temalt pärinevad esimesed professionaalselt kirjutatud eesti rahvatantsud. Anna Raudkats pani aluse veel ühele suunale eesti rahvatantsus — tantsuseadetele, rahvatantsude baasil uute, autoritantsude loomisele. See suund viib sootuks erineva kvaliteediga tantsuni, stiliseeritud rahvatantsuni. Sellega nihkub aga termini *rahvatants* sisu, nii et see ei tähista enam ainult rahvatantsu kui folk-

loorset nähtust, vaid ka individuaalloomingut, mis kasutab vana rahvatantsu elemente. Järgnenud arutelu tõdeti vajadust uue termini järele.

Tiiu Jaago vaagis ajaloo, elu ja rahvapärимuse vahekordi inspireerituna Priit Pirsko artiklist "Talud päriseks: protsessi algus müüjate ja ostjate pilgu läbi". Minge protsessi käivitamiseks peab olema seadusandlus, teiselt poolt on aga olemas tegelikkus oma arusaamade, hoiakute ja suhtumistega, s.t mentaliteet. Esineja arvates annab just mentaliteedi uurimine kiirete muutuste ajajärgul kõnekama pildi kui faktidele toetuv klassikaline uurimus. Aluseks võetud artikli autor Priit Pirsko vaatleb talude päriseksostmise mõjutajate, eesti ja saksa ajakirjanduse kõrval ka rahvapärимuse osa, alapealkirjastades selle *kõverpeeglina*. Rahvapärимus on tõsiselt võetavaks "peeglikeerajaks" nimelt just kiirete muutuste ajajärgul. Tiiu Jaago tõdes, et mitte ainult majanduslik seis, vaid ka senine vaimne traditsioon määrab selle, mida uuendustest vastu võetakse ja kuidas seda tehakse. Esinejal ilmus äsja koos Kalev Jaagoga uurimus perepärimusest "See olevat olnud".

Seejärel sai sõna Risto Järv, kelle sõnavõtt oli liigpäevale kohane: "Liig mis liig? Nimepanek...arvutitele". Kirjandusmuuseumi folkloristide arvutid otsustati ühendada majasisesesse võrku ning selleks oli vaja nimesid. Lepiti kokku, et need peaksid olema mütoloogilised. Saamaks teada, kuidas ning miks just sellised nimed valiti, viis esineja arvutivaldajate vahel läbi ankeedi, mille tulemusi ta tutvustaski. Enim nimesid valiti eesti mütoloogiast — Pusa, Kratt, Lendva, Painjas jt. Esindatud on ka teised kultuurid — Manu, Kirke. Üks osa nimesid mõeldi välja, teiste puhul peeti silmas ka kasutaja teemat. Paljud rõhutasid nime mitmetähenduslikkuse olulisust. Palju valiti just negatiivse väljaga nimesid. Küsimusele arvuti soo kohta tuli üksjagu naljakaid vastuseid, nagu vahel käitub kui kapriisne naisterahvas; sümboliseerib mehelikkust, jõudu; kindlasti naisterahvas, sest kogu aeg on error; kindlasti mees, kuna ta on kogu aeg täis. Arvuti on tunginud igapäevaelu mõttesfääri ja kõnesse. Tavaliseks on saanud väljendid *kõvaketas on täis* või *virg pusib viis päeva*, *tark kirjutab makro*. Rohkelt seostub arvutiga ka folkloorseid jutte, mitmed neist seotud liigse sõltuvusega arvutist — panevad sõltuvuse alla nagu narkootiku-

mid; geenirikke põhjustajad, sünnivad vigased lapsed. Räägiti ka arvutiviirustest.

28. märtsil toimunud Akadeemilise Rahvaluule Seltsi koosolekul pidas Paul Hagu põhiettekanne "Kontsert ainsale püsikuulajale ehk mõrjsja poeetiline teekond". Juttu oli setu itkudest, mis mõrjsja oma pulmakutsumiskäigul adresseeris kutsarile. Esineja taotluseks oli demonstreerida eelkõige itkupoeesia sisulist ja kunstilist poolt, et näidata neid võimalusi ja poeetilisi leide, milleni inimpõlvade jooksul kollektiivselt arendatud ning lihvitud itkutraditsioon lõpuks jõudis.

Eesti Rahvaluule Arhiivi kogudes on kutsarile adresseeritud mõrjsaitke üle 70 variandi. See on piisavalt esindav rühm itkude üldmassis. Kogu kutsumissõit kandis rõhutatult pidulikkuse ja tsereemoniaalsuse pitserit. See oli rituaal, mis toimus kindlal ajal (kuni paar nädalat enne pulmi), vastavas riietuses (setu noorikurõivais) ja milles olid tegelasteks nii sugulased kui ka mõrjsat ärasaatva ja vastuvõtva küla rahvas.

Käsitluse teises osas andis esineja ülevaate neljakümnest põhimotiivist, mida kutsarile adresseeritud setu mõrjsaitkudes kasutatakse. Seesuguste itkude kompositsiooni ja sisu määras konkreetne teekond maastikul, sellel asuvad loodusobjektid ning külad, millest läbi sõideti või millest mööduti. Need olid muidugi ainult ajendiks ja tõukeks, mis andis mõrjsjale võimaluse esile tuua oma hinnang ja suhtumine, oma mälestused ja tulevikulootused. Väga oluline nende laulude puhul on improvisatsioon. Ühte motiivi on võimalik paralleelvärsse kasutades laulda 24—38-värsiliseks. Motiivid on struktureeritavad ja koosnevad väiksematest moodulitest. Väikesed üksused on hästi meelde jäävad ja nendega kombineerides moodustab esitaja motiivi, mis on unikaalne.

Seejärel jagasid oma muljeid Setumaa 1994. ja 1995. aasta kogumisretkedelt nende ekspeditsioonide juht ja organisaator Heiki Valk ning tema tudengitest kaaslased. See, mis praegu Setumaal alles on, on väga teistmoodi kui mujal Eestis. Vaimsus ja religioossus aitab sõjaeelsel põlvkonnal alles hoida seda esiisade loomulikkust ja terviklikku maailma, kuhu kuuluvad vanahalvad ja essütäjad. Setumaalt kogutud folkloorset materjali kuulates ei saa tihti arugi, kas lindistused on tehtud 1888 või XX sajandi lõpukümnel.

Astrid Tuisk, Eda Kalmre

Kirjanduskeskuse teadusüritused jätkuvad

Tänavuse jürikuu 18. ja 19. päeval kutsus Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus huvilisi taas teaduslikule seminarile, mis sedapuhku kandis pealkirja "Iseendaks jäämine: tagapõhi, tekst, isikupära". Mäletatavasti sai Kirjanduskeskuse teaduri Õne Kepi eestvõttel aasta eest teoks samalaadne üritus, tookord pealkirja all "Iseendaks saamine: tagapõhi, tekst, isikupära". Kui 1995. a keskenduti keele *resp.* sõna, rahvaluule ja ilukirjanduse suhetele, siis tänavu langes põhirõhk üksikautorite, -nähtuste ja -probleemide käsitlemisele. Õne Kepp kandis korralduse põhiraskust seegi kord ning eelmise aastaga võrreldes õnnestus tal osalema kutsuda ka märgatavalt rohkem välisesinejaid — Lätist, Leedust, Soomest ja Tšehhiast. Seminar omandas seega rahvusvahelise kandepinna ja avardas perspektiive ka Eestist väljapoole.

Ürituse avasõnad lausunud Kirjanduskeskuse värske direktor Toomas Liiv pidas sõna *ime* selleks, mis meid Tšehhiast Soomeni ulatuval n-ö geopoliitilisel ribal nii kultuurilises kui metafüüsilises mõttes ühendab, ning lootis, et seminar kujutab endast sammukest ime tabamise suunas.

Hille Pajupuu võttis vaatluse alla "Eesti ja tema feminiinsed naabrid", toetudes metodoloogiliselt Hollandi kultuuriuurija G. Hofstede teooriale kultuuridest neljamõõtmelises ruumis (dimensioonideks võimudistsants, individualism, maskuliinsus ja ebakindluse vältimine). Tutvustanud kuulajatele maskuliinsete ja feminiinsete ühiskondade põhierinevusi, tões Pajupuu, et eesti-soome keelesugulusest tekitatud petlikule muljele vaatamata on eesti kultuur Põhjamaade omast erinev just maskuliinsuse mõõtmelt. Sarnasusi võib leida pigem saksa ja inglise keelt kõnelevate kultuuridega.

Teemal "Rahva identsus ja selle sümbolid" pidas ettekande Tšehhia Kirjanduse Instituudi direktor, kauaaegne Eesti sõber ja eesti kirjanduse tõlkija Vladimír Macura. Lähenedes identsusele kui eeskätt semiootilisele nähtusele, analüüsis ta võrdlevalt tšehhi ja eesti kultuuri. Rahvuslikele ühiskondadele iseloomulik soov võita positsioon keskel seostub tšehhi kultuuris tihedalt Kesk-Euroopa motiiviga,

Eestis on aga ikka ja jälle rõhutatud meie asendit ida ja lääne piiril. Etnose käitumise oluliseks tundemärgiks on rahva identsuse sümbolite valimine looduse või kultuuri sfäärist. Eestis on ülekaalus looduslikud embleemid (kivi, järv, mägi), Tšehhimaal "kultuuri" sümbolid (raamat, tempel, linn/Praha). Ka enesemääratlus skaalal väike—suur pakub huvitavat võrdlusmaterjali (panslavismi ilmingud tšehhi kultuuris, Eestis vaimusuurusemotiiv J. Hurdal, C. R. Jakobsonil, B. Alveri "Tuulelastes"). Lõpuks vaatles Macura kõrvutavalt eesti ja tšehhi rahvuslippude sümboolikat.

Mida on Oskar Loorits kirjutanud eestlaste iseloomust, sellest kõneles Ülo Tedre, eeskätt teose "Grundzüge des estnischen Volksglaubens" III osa (1957) ning raamatu "Eestluse elujõud" (1951) põhjal. Analüüsinud erinevaid aspekte eestlaste rahvapsühholoogias (sh näiteks suhtumine metsa ja sõnasse, eetilise dualism, naiste roll ühiskonnas, omapärane kultuuriusk), jõudis Loorits järeldusele, et kolmest n-ö üldistatud inimtüübist (teoinimene, ratsionaalne vaimuinimene, emotsionaalne fantaasiainimene) domineerib eestlaste hulgas just kolmas — seda ka kombinatsioonides esimese ning teisega. Sestap polevatki meil ei suuri rahvajuhte ega väeülemaid, küll aga ja-gub andekaid loomeinimesi.

Seda, kuidas inimene end näeb, analüüsis kehaosade nimetuste semantika kaudu Åbo Akademi emeritprofessor Mauno Koski, võttes vaatluse alla sõnad *keha, kere* ja *selg*.

N-ö kehatemaatikat jätkas Oulu ülikooli professor Kari Sallamaa, keskendudes uurali väkerahvaste kirjandustele, nende arengueeldustele. Noore ja alles areneva institutsiooniga kirjanduse puhul on tähenduslikud folkloor ja müüdid, mis lubabki väita, et selline kirjandus on kirjutatud kehasse, mällu, häälede. Ettekandes püstitati küsimus *kirjandusökoologia* termini lansseerimisest (kirjandus, mis käsitleb inimeste lähedasi, loomulikke suhteid loodusega) ning nn *etnoesteetika* väljatöötamise vajadusest. Etnokirjandus (mispuhul on põhjust paralleele tõmmata meilgi käibiva mõistega

etnofuturism) on kollektiivne, samuti poliitiline kirjandus.

Uurali väikerahvaste järel tulid kõneks rahvusliku identiteedi probleemid latgali kirjanduses XX sajandil. Riia ülikooli professor Janina Kursite andis ülevaate nimetatud Ida-Läti minoriteedist, latgali kirjakeele arengust ja selle teele aegade jooksul kerkinud takistustest. Latgalite enesemääratlus põhineb eeskätt katoliiklusel, keerukad on olnud suhted läti kirjandusega ja nõukogude võimuga. 1950-ndail aastail oli latgali keelele näiteks lubatud välja anda vaid selliseid trükiseid nagu "Kolhoosniku kalender". Rahvusliku eneseteadvuse taassündi märgib 1980-ndate algus, 1995. a ilmus isegi latgali kirjanduse antoloogia, kuid latgali keele ja kultuuri tulevik on ikkagi tume ja teadmata.

Alma Lapinskiene Leedu Kirjanduse ja Rahvaluule Instituudist käsitles rahvuste ja kirjanduse seoseid Vilniuses aastail 1919–1939. Vastastikused suhted leedu, poola, juudi ja valgevene kirjandusringkondade vahel lubavad kõnelda ainulaadsest ja mitmekihilisest Vilniuse kultuuriatmosfäärist, milles juhtival kohal oli poola kirjandus.

Knut Hamsuni romaani "Maa õnnistus" erinevaid eestikeelseid tõlkeid (tõlkinud A. Lemberg, M. Pedajas, tõlke redigeerija E. Lumet) analüüsis Hilve Rebane, vaadeldes nii sõnavara, lauseehitust kui ka kujundi tõlget. Tõlkijate eesmärgiks on olnud Hamsuni sõnajärjestuse ja lauserütmide säilitamine, ka keeleliselt esindab "Maa õnnistus" 1930-ndate aastate tõlkeparemikku.

Õnne Kepp rajas oma ettekande mööda üht mõttelist sihti eesti luules, kõneldes metsast ja metsamõttest (allikad, liigitus, isikupära). Metsamõtte alglatend peituvad kahtlemata juba rahvausundis (mets kui kaitsev varjaja, mets kui võõras jõud), hiljem jõuab ambivalentsem metsakujund ka ilukirjandusse. Analüüsinud metsausu ja -mõtte erinevaid semantiliselt tasandeid (sh religioosset, sotsiaalset, muistendilist, pajatuslikku), tõi Õ. Kepp esile viis n-õ metsalaulikut (Juhan Liiv, J. Kärner, E. Hiir, H. Runnel, N. Baturin).

Nimekasutust ja nimemotiivi eesti näitekirjanduses käsitles Piret Kruuspeere. Draamas on just tegelaskirjandusel semantiliselt oluline koormus, erinevate

onomastiliste koodide kohta leiab näiteid ka eesti autoritelt. Tänuväärne materjali pakuvad nii A. Kitzberg kui ka A. Jakobson, H. Raudsepast rääkimata. Nimi kui isiklikku ja rahvuslikku identiteeti kandev kujund on eriti tähendusmahukas R. Saluri draamades.

Rein Undusk vaatles oma ettekandes kirjutamist kui kujundit Oskar Lutsu loomingunäidete najal. Kirja ja joone tähenduslikkus saab Lutsul adutavaks eri seostes ja väljendusvormides (kiri aknal või tahvlil, allkiri, kirjade vargus, kirjad kirjutamisest).

Sootuks teistsuguse vaatenurga alt analüüsis kirjutamist Jaan Undusk, kõneldes epigoonluse anatoomiast. Viini "boheemlasprints" Peter Altenbergi (1859–1919) mannetu järeleaimaja Louis Burlandt (1881–?) esindas oma isikus 1920.–1930-ndate aastate Eestis tõelist totaalepigooni. Tema epigoonlus läks kaugemale tekstuaalsetest raamidest, ulatudes teisikluse ja *alter ego* motiivide ni isiklikus elus (viimaste kohta pakkus ettekanne hulganisti markantseid näiteid). Unduski sõnul kujutab epigonism endast nurjunud dialoogi, aktuaalselt kõlas väide, et ka parimate Euroopa eeskujude jälgendamine ei ole loov dialoog. Epigonism on pigem võrreldav vampirismiga, kultuuriidentiteedi häirega.

1930-ndate aastate eesti kirjanduse teoloogiaid vaatles Toomas Liiv, raamistades oma ettekande kahe A. H. Tammsaare teosega: kümnendit alustab "Tõe ja õiguse" II köide, mille tegelane Indrek Paas astub Kristuse rolli, kümnendi lõpetab "Põrgupõhja uus Vanapagan" ehk kuradi suurejooneline tulek maa peale. T. Liiv pani ette nihutada eesti kirjanduse käsitlemisel sotsioloogilise ja estetiiseeriva vaatepunktiga kõrvale nimelt teoloogilise vaatepunkt. Seejuures on võimalik toetuda kirjutistele, mille eesmärgiks oli rahvusliku kristluse loomine (E. Tenmann, O. Loorits).

Maie Kalda ettekande raskuspunkt püsis 1930-ndate aastate eesti proosal, täpsemalt Mait Metsanurgal ja tema passionaaridel. End järjekindlalt realistiks nimetava Metsanurga ajaloolised romaanid "Ümera jõel" ja "Tuli tuha all" tuginevad ajalookujutuselt toonastele akadeemilistele uurimustele (H. Moora, O. Liiv), samast allikast pärineb ka kirjaniku kangelase- resp. isiksusekontsept-

sioon. Lisaks eelnimetatud teostele ka novellile "Toho-oja Anton" ja L. Gumiljovi teoreetilistele seisukohtadele toetudes tõi Kalda esile Metsanurga tegelastes avalduvad passionaarsed iseloomujooned (missioonitunnetus, vabatahtlik askeetism, loomingulisus, nakatavus).

Donata Mitaite Leedu Kirjanduse ja Rahvaluule Instituudist andis ülevaate ühest tänapäeva leedu kultuuri välja- paistvamast isikust Tomas Venclovasest, kes dissidendina 1977. a USA-sse siirdus. Temas on ühendatud lingvistilist luulet viljeleva poeedi, andeka publitsisti ja teadlase rollid. Venclovas eitab nii etnilist suletust kui ka totalitaarset mõtlemistüüpi, oma luules väldib ta taotluslikku rahvuslikkust, ent ometi võib teda samal ajal pidada nii kosmopoliidiks kui patrioodiks.

Sirje Olesk oli oma ettekande pealkirjastanud "Jää all ja peal: eesti luule 1950.—1960-ndate aastate vahetusel". Aega, mida iseloomustas ärkamine normatiivsuse nõidusunest, vahendas S. Olesk toonaste Loomingute tsitaatide abil (1956—1962), kus tema sõnul tuleb

ilmekalt esile nii tekst kui ka kontekst. Metodoloogilised vaidlused käisid toona selliste küsimuste ümber nagu nõukogude luule olemus (mille nimel? kellele suunatud?) ja suhtumine pagulaskirjandusse, käivitus ka nn vabavärsidiskussioon. Võib aga tõdeda, et eesti luule eluruum hakkas siiski avarduma.

Pealkirja all "Astus tuppa vana Mehivistu..." analüüsis Ingrid Velbaum eesti- maise Mefistofelese variante B. Kangrol, K. Ristikivil ja V. Uibopuul. Kangrol esineb Tartu triloogias fantastiline kurat, tegemist on intellektuaalse mänguga. Ristikivi esitab tingliku Fausti-loo romaanis "Nõiduse õpilane". Uibopuu saatanasigidik ("Kaks inimsaatust ajapöörideis") kannab endas pigem rahvuslikku üldistust. Kangro ja Uibopuu Mefistod on kaotanud kurja alge, Uibopuu oma on seejuures aga lausa eestimeelne.

Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus on loomas oma teadusürituste traditsiooni. Seekordse seminari finantstoetuse eest olakse tänulikud Eesti Teadusfondile, Kultuurkapitalile ja Avatud Eesti Fondile.

Piret Kruuspere

JAAN PUHVEL. Heliads from Hindustan to the Amber Coast.

The article discusses the gender of mythical solar figures, with particular reference to "daughters of the sun" and their relation to "sons of heaven", dual horsemen who are also rescuers from watery death in Old Indic, Greek, and Baltic (especially Latvian) myth. It is shown that Estonian tradition helps fill gaps in what is otherwise Indo-European solar myth, and that the Estonian heroine, Salme, results in name from a diffusion of the Latvian sunmaid, *Saules meita*. The theme of "cosmic weaving", which is characteristic of solar females, also finds confirmation from the Rig-Veda to the Greek Heliads (whose tears turned to amber) to the sunmaids of the Baltic amber coast.

MARTIN EHALA. On the Possibility of an Integrated Linguistic Framework in the Contemporary Linguistics (II)

The paper gives an overview of different approaches to the study of language. It is argued that these approaches are too separated for a comprehensive account of all sides of language. For such an account an integrated linguistic theory is needed. Such a theory has to acknowledge that language has both micro-structure (grammar) and macro-structure (*langue*) which are mutually dependent through speech. It is argued that, based on the principles of self-organization, this interdependency can be modelled as a theory of language change. The principles of this theory are

outlined in the paper. According to this model, it is the linguistic environment, i.e. the total of the discourses held in a particular speech community, which defines the language, not the grammar.

HANNU LAUNONEN. Hungarian Post-modernist Novel: Examples and Background

The article gives a short survey of the precursors of Hungarian post-modernist prose and its most prominent authors. A more detailed analysis is given of two of the most conspicuous examples of the trend: Péter Esterházy's "Introduction into Fiction" ("Bevezetés a szépirodalomba", 1985) and Péter Nádas's "Book of Memoirs" ("Emlékiratok könyve", 1986). The comparison of these monumental works helps the reader to get an idea about how far the Hungarian latest novel has followed the international course of post-modernism, and to what extent it represents the Hungarian mind (and personality of the author).

MARJU KÕIVUPUU. Bernard Kangro's "Susi" ("The Wolf") Through the Eyes of a Folklorist

The article deals with Bernard Kangro's play "Hunt" ("The Wolf", written in 1947) and its connection with the folk tradition of the author's native parishes of Urvasste and Karula. The play is based on a tragic event that took place in the parish of Karula in 1820, when a rabid wolf bit 33 people, 20 of whom died.

INHALT

J. Puhvel. Heliaden von Hindustan bis zur Perlenküste	433
R. Karelson. Zum 100. Geburtstag von Ernst Nurm	438
M. Ehala. Über Möglichkeiten der integrierten Sprachtheorie in der heutigen Sprachwissenschaft (II) (Fortsetzung)	447
H. Launonen. Der ungarische postmoderne Roman: Beispiele und Hintergründe	461
M. Kõivupuu. Über Bernard Kangros "Susi" aus der Sicht eines Folkloristen	469

CETERUM CENSEO

O. Imelik. Fahre langsam über die Brücke	478

REZENSIONEN

M. Liivamets. Gefesselt vom Mysterium (Nikolai Baturin. Ringi vangid. Tallinn, 1996)	481
J. Habicht. Ein schön gestaltetes Buch (Mart Kivastik. Palun õnnelikuks. [Tartu,] 1996)	482
R. Mirov. Jederzeit in Gedanken an Jakob Hurt (Mart Laar. Raamat Jakob Hurdast. Tartu, 1995)	483
V. Pino. Das Buch des Jahrhunderts über Jakob Hurt (Mart Laar. Raamat Jakob Hurdast. Tartu, 1995)	488
H. Rebane. Gegensätze und Kontakte zwischen Ost und West (Pekka Lilja (toim). Itä ja länsi. Suomen, viron ja unkarin kirjallisuus idän ja lännen vaikutuskentässä. Jyväskylä, 1994)	492

RUNDSCHAU	493

SUMMARIA	504

TEADMISEKS AUTORILE

Palume artiklid saata kirjutusmasinal trükituna (reavahe 1,5) või arvutidisketil (3,5"). Disketile lisage alati teksti väljatrükk ning tekstiredaktori nimi. Toimetus kasutab arvutit Macintosh. Soovitame salvestada ASCII või Wordi abil ja tabelid, joonised jms esitada omaette failidena. Jälgige ajakirja viitamissüsteemi!

Põhiartiklile lisage inglise- või saksa keelne resümee mahuga kuni 550 tähemärki.

TEKSTIS SELETAMATA LÜHENDID

AES = Akadeemiline Emakeele Selts; **EAA** = Eesti Ajalooarhiiv; **EK** = Eesti Keel; **EKI** = Eesti Keele Instituut; **ERA** = Eesti Rahvaluule Arhiivi kogu Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivis; **ESA** = Emakeele Seltsi aastaraamat; **EÕS** = Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat. Tartu, 1925—1937; **EÜS** = Eesti Üliõpilaste Selts; **f** = fond; **KK** = Keel ja Kirjandus; **KM EKL** = Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv; **l** = leht; **m** = mapp; **n** = nimistu; **RKM** = Riikliku Kirjandusmuuseumi rahvaluulekogu Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivis; **s** = säilik; **SKES** = Suomen kielen etymologinen sanakirja I—VII. Helsinki, 1955—1981; **VerhGEG** = Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft; **ÕES** = Õpetatud Eesti Selts.

M u r r a k u d : **Hlj** = Haljala; **Kuusalu**; **Vaivara**.

K e e l e d : **lad** = ladina; **rts** = rootsi; **sm** = soome; **vdj** = vadjä; **vn** = vene.

**JÄRGMISTES
NUMBRITES:**

• Veel võru kirjakeelest • Kui kaua oleme juba olnud Eesti põlisasukad? • Traditsioon ja pluralism • Setu müütilised laulud ja "savaga tähed" • J. Renneri kroonika eestikeelsest tõlkest

Tulge toimetusse ostma Ülo Toomsalu raamatut "Setu verbi grammatika ja sõnastikud" ning Keele ja Kirjanduse varasemaid numbreid!